

DUŠAN
ČALIĆ

zapisi
sveučilištarca

BIBLIOTEKA NARODNE REVOLUCIJE

Urednik

CEDO PRIČA

LYKOS

DUŠAN ČALIĆ

ZAPISI SVEUČILIŠTARCA

P r e m a s j e ć a n j i m a

d r . D u š a n a Č a l i ĩ a

p r i r e d i o J o v o P o p o v i i

Z A G R E B

1 9 6 0

Likovna oprema:

A N A K U Z M A N O V I Ć

ZAPISI SVEUČILIŠTARCA

*U temelj socijalističke Jugoslavije
uzidali su svoj san, svoje djelo, sebe.
Dali su sve, mladi barjaktari Revolu-
cije. Njima, mojim mrtvim drugovima,
posvećeni su ovi zapisi.*

Svaka mlada generacija ima svoje ideale. Zajednički ideali omladine na poseban način vežu svoje članove, približuju ih, čine da se međusobno bolje razumiju, da zajednički djeluju.

Mladost je polet, apsolutna vjera u progres, u bolje. Ona sobom nosi radost, veselje i povjerenje. Zato joj se rado okrećemo.

Imali smo sreću da sačinjavamo mladu generaciju najslavnijeg razdoblja naše historije - razdoblja Narodno-oslobodilačkog rata. Bilo je to vrijeme žrtava. Naša generacija dala ih je svjesno, disciplinirano, znajući njihov značaj i njihov smisao. Zato nas djelo naše generacije, kao dio sveopće narodne borbe, obavezuje da ga nosimo u sebi, pamtimo i zapisujemo.

U revolucionarnom poletu najbolji među nama dali su svoje mlade živote. Mi preživjeli nikada se ne ćemo rastati s mrtvim drugovima svoje mladosti.

Svatko od nas imao je među palim revolucionarima svoje intimne prijatelje. U općoj borbi on ih je doživio posebno, intimno.

Moje predratno djelovanje u Partiji vremenski je dosta kratko, ali spada u razdoblje priprema naroda i Partije za predstojeću veličanstvenu borbu.

Ponukan sjećanjem i uvijek bliskim prisustvom svojih najbližih drugova iz revolucionarne borbe na Zagrebačkom sveučilištu, zaželio sam da im ovim skromnim zapisima vratim dio duga. Opisujem likove i akcije kako sam ih lično doživio. Uzimam ljude i događaje koji su za mene bili najveći doživljaji.

Na ovaj način želim odati priznanje našoj generaciji i njenoj revolucionarnosti. Bio bih vrlo sretan da ova zbirka potakne i druge da kažu dio istine o toj borbenoj mladosti, ma da sam uvjeren, da bi svi zajedno osvijetlili samo mali dio velike prošlosti.

ZLOČIN I ZAVJET

Suđenje je sličilo lakrdiji. Rijetko je tko vjerovao u ozbiljnost suda. Uz tužioca je sjedio Hrvoje Mezulić, a na drugoj strani sudske dvorane, lijevo od predsjedničkog stola, izmjenjivalo se gotovo osamdeset raznih advokata, "koji su se na ovom suđenju sakupili iz čitave Hrvatske. Optuženi su se drsko držali.

Zločin je počinjen. Čovjek je ubijen. Ubice su na optuženičkoj klupi. Jedna starica, umotana sva u crno, majka ubijenog, ne može obuzdati tiho ridanje.

Predsjednik sudskog vijeća umorno se meškolji na stolici. Zločin je očit. Zločinci su pred njim. Na stolu mu je policijski izvještaj,¹ pred njim su svjedoci optužbe, pred njim je advokat optužbe, ali pred njim su i branioci, a neprekidno mu je u mislima i savjet starješina: izbjeći strogu osudu_____

Barem prividnoj osudi ne može se izbjeći. Sudac smiruje prisutne. Proces je zaključen. Sud je prihvatio olakšavajuće okolnosti: ubice su osuđeni na zatvor od 9 mjeseci do tri godine.

U onom vremenu, u onim prilikama, zar se moglo nešto drugo očekivati?

¹ Dana 14. aprila ©. g. došlo je između nekoliko grupa studenata Univerziteta do objašnjavanja, koje se pretvorilo u međusobnu tučnjavu drvenim štapovima i noževima. U ovoj međusobnoj tučnjavi zadobili su teže povrede studenti: Ljubičić Krsto, student prava, rođen 1915. u Arbanasima kod Zadra, koji je uslijed zadobivenih poweda umro. Ustanovljeno je, da su pokojnog studenta Ljubičić Krstu prilikom dolaska u Đački dom napala šestorica ili sedmorica studenata, koji su ga gonili u dvorištu Đačkog doma uz povike: »Drž'te komunistu«, lte ga u hodniku Paviljona V. kuda je pobjegao pred njima, noževima izboli...

Povodom toga bili su uhapšeni.....

To je 1937. godina. Stanje na Sveučilištu je nepodnosivo. Svjetske prilike u malome, Evropa u jednom malom specijalnom izdanju: to je bilo Sveučilište.

Dok u Španiji, na pozornici interesa, nastojanja i mogućnosti vojno-političkih sila Evrope, bjesni rat, Zagrebom prolazi tužna povorka studenata: s prijateljskom poštom je ispraćeno izbodeno tijelo Krste Ljubičića.

Posljednji pozdrav mrtvome drugu!

Travanj, mjesec rađanja, kao da nije mogao preboljeti tu proljetnu smrt. A kako je sad smiješno i žalosno ovo hinjeno suđenje!

- Tko je prvi napao Ljubičića, Nevestiću?

Svejedno je što će Nevestić odgovoriti, svejedno je što će brbljati Grga Ereš ili Kaštelan, svejedno je, koji će od njih uzeti krivicu na sebe. Kazne ionako nisu ozbiljne.

Zar je onih 80 advokata, što se kostriješe, grakću, jadikuju i klibere, i jednog trena pomislilo na isplakanu staricu, koja još uvijek ne može obuzdati jecaje i jedva razumljivu tugovanku :

- Sine, jadni moj sine, što li škole učiniše od tebe . . .

- Osjećate li se krivim, Ereš? - udara predsjedavajući sudačkim čekićem o stol i ponavlja pitanje. Ali čemu pitanja, kad je sve bilo već unaprijed odgovoreno, još u jutro 14. travnja, kad se grupica franikovaca-fašista potajno ušuljala na ulaze u paviljone studentskog doma u Runjaninovoj ulici:

- Moramo svi u istome trenu napasti, to je naša dužnost, to je dug naciji! - savjetovao je Grga Ereš posljednji put prije ubojstva.

To se dešava u vrijeme, kad su frankovci prešli u direktnu ofenzivu protiv komunista. Više im čuvari režima ne predstavljaju glavne neprijatelje. Lijevo orijentirani studenti, sve do tog razdoblja, ne osjećaju se dovoljno jakim, neorganizirani i nepovezani, pogotovu otkako je raspuštena organizacija Saveza komunističke omladine Jugoslavije. Partijske i skojevske organizacije su čitav jedan period u izvjesnoj stagnaciji, neangažirane, tek tu i tamo zainteresirane i to, uglavnom, u rješavanju studentskih problema. U

1935. godini i u ljetnom semestru 1936. godine aktivnost naših organizacija na sveučilištu svodi se u pretežnoj mjeri na dje'ovanje u stručnim udruženjima, pri glasanju, u diskusijama na seminarima i predavanjima, te u izdavanju i dijeljenju letaka povodom važnijih političkih zbivanja.

To je takozvani mirni period na Zagrebačkom sveučilištu. Komunističke organizacije studenata ne razlikuju se od ostalih partijskih organizacija u zemlji. Niti osobita jedinstva, a niti prave sreenosti. Čistoća organizacija bila je problematična. Organizaciona čvrstoća sve više popušta. Ne postoji kontinuirano djelovanje, nema svagdašnje aktivnosti i neophodne odgovornosti svakog člana. Krajem 1936. godine, ne samo da je bila slaba, nego je gotovo potpuno prestala svaka aktivnost skojevskih organizacija. Mnogi su se članovi pokolebali.

No, uza sve to što na Sveučilištu ne postoji nikakva jedinstvena organizacija, ni jedan odbor ili neki određeniji forum, koji bi objedinjavao i organizirano usmjeravao djelovanje fakultetskih organizacija, iako na fakultetima ima mali broj organiziranih studenata, postojalo je žarište: komunistička ideologija, koju su prihvaćali mnogi mladi ljudi. Utjecaj prijašnjeg partijskog djelovanja nije mogao izbljediti. Dapače: on je u studentskim redovima postajao sve očitiji. U svim udruženjima, koja su vodili komunisti, studenti su se rado sastajali. Ta su udruženja bila žarišta komunističkog djelovanja. Iz njih će se kasnije razviti revolucionarna vatra. Jedno od takvih udruženja (»Svjetlost«) bilo je vrlo omiljeno među studentima. Kad je to društvo bilo zabranjeno, komunisti su organizirali drugo, slično ovome po djelovanju, samo s drugim imenom: Kulturno udruženje studenata pacifista (KUSP).

Osim tih udruženja, ikoja su bila omiljena sastajališta naprednih zagrebačkih studenata, veliku je važnost u propagiranju marksističkih ideja imao napredni list »Novi student«, omladinska tribina u borbi za prava studenata.²

² »... Gorkić je 1936. godine likvidirao partiju, i samo uslijed odlučnog otpora jednog dijela članova Centralnog komiteta i organizacija u zemlji, njemu to nije uspjelo.

Ali uprkos Gorkićevoj politici, štetnoj po Partiju, i frakcijskim, odnosno grupaškim borbama u rukovodstvu, sve do 1936. godine, partijske i omladinske organizacije brzo su se razvijale, jačale i vodile mnoge akcije. Godine 1936. na traženje jednog dijela članova CKKPJ, komunistička internacionala je riješila, da jedan dio, t. j. organizacioni dio Centralnog komiteta, bude u zemlji. To je omogućilo pripremu za stvaranje rukovodstva u cjelini u zemlji.

Godine 1937. počelo je čišćenje naše Partije od raznih tuđih elemenata. Pod konac 1937. godine završena je nemoguća situacija, koja je dugi niz godina vladala u Komunističkoj partiji Jugoslavije ...« Tito, Peti kongres KPJ, referat.

Kad je drug Josip Broz postao generalni sekretar, organizacija se počinje obnavljati i djelovati aktivnije. Tako je u tom razdoblju i aktivnost komunista na Sveučilištu daleko bogatija, raznovrsnija i plodonosnija. Zagrebački studenti su pravovremeno osjetili prijetnju fašističke najezde. Nastoje pridobiti sve napredne ljude, sve koliko-toliko lijevo orijentirane organizacije nastoje okupiti u jedan zajednički front otpora protiv fašista. Pregovaranja s rukovodstvom Hrvatske seljačke stranke i Socijal-demokratske stranke o zajedničkoj borbi protiv fašističke opasnosti, koja je naglo rasla.

Pod rukovodstvom Maiksa Bace, lijevičari studenti su se povezali i oformili jedno centralno rukovodeće tijelo: Akcioni odbor hrvatskih studenata lijevičara.

Ali kako na sveučilištu organizirano počinju djelovati komunisti, tako i frankovci sve više dižu glave. Očekuju svoj veliki dan: upad fašističkih agresora u Jugoslaviju. Postaju fašistički agenti kao što je postao i velik dio katoličkog klera.[®]

Svoje ideološke stavove sve više ispoljavaju terorističkim akcijama. Oštre ubojite noževe i prikupljaju oružje, pripremajući se da ispune Pavelićevo obećanje:

- . . . dat ću ustašama prva tri mjeseca potpuno slobodne i odriješene ruke . . . To je poručivao budući »poglavnik«

⁵ » . . . najprije su se direktno i otvoreno na stranu fašizma orijentirale - kao što je i razumljivo - najreakcionarnije, t. j. klerikalne i frankovačke grupe. Sve organizacije ovih grupa postaju najžešćim propagatorima fašističkih parola i »ideologije« i žestokim galamdžijama na liniji lomljenja svih pokušaja da se osujeti napredovanje i jačanje njemačkog i talijanskog fašizma, a naročito angažiranje Jugoslavije u jednoj takvoj politici. Politika se takvih grupa u daljnjem razvoju potpuno poklapa s interesima fašističke politike u tom dijelu Evrope. One su glasne, kad to stranim fašistima treba, a šute kad ovi to zahtijevaju. One zaodijevaju svoje djelovanje hrvatskim nacionalnim plaštem i frazama o »oslobođenju« Hrvata pomoću Hitlera i Musolinija. Ove grupe obnavljaju u to vrijeme niz svojih organizacija i stvaraju niz novih (naročito omladinskih) i, služeći se frazama o nacionalnom oslobođenju i koristeći vjerska osjećanja omladine, počinju žestoku borbu za mase.

Ove organizacije i štampa tih grupa (naročito »Hrvatska straża«) postaju nosioci kampanje »protiv komunizma«, razbijači jedinstva omladine, radničke klase i naroda, te glavni liferanti kastrova za sve fašističke organizacije, za stranu špijunažu i konačno za Pavelićev »državni« aparat i njegove koljačke bande . . .«

Vladimir Bakarić, Drugi kongres KPH.

po fratru Botiću, obećavajući skori povratak u zemlju i stvaranje nezavisne Hrvatske.

Ustaše, to jest zagrebački frankovci, počinju se odmah pripremati za buduća masovna klanja.

Krsto Ljubici ć je bio prva žrtva u nizu ubojstava koje će krvožedne ubiice počiniti. Na sedam su ga mjesta izboli noževima. Udarci su bili smrtonosni.

Zapravo, oni su svoje noževe okrvavili već i ranije, 9. travnja, na dan zadušnica Stipe Javora. Desilo se to pred zagrebačkom katedralom, u rano jutro.

Dan ranije u društvu »Svjetlost« studenti ljevičari su se dogovorili, da zadušnice pretvore u masovne antidržavne demonstracije.

- Tako ćemo izigrati frankovce i još jednom pokazati režimlijama svoju snagu — govorio je jedan od organizatora akcije, predsjednik »Svjetlosti« Dragutin Kolman.

Frankovci su, međutim, saznali za tu odluku. Još u noći postavili su straže oko katedrale. Pripremili su noževe i batine. Nisu strahovali od krvavih obračuna. Kad je naišao Kolman, ne predviđajući nikakav napad, zanesen svojim mislima, nekoliko je prikrivenih frankovaca, poput drumskih razbojnika najednom skočilo na njega. Dok su ga jedni udarali batinama i tako odmah oborili na zemlju, drugi su izvukli noževe.

- Upomoć! - jedva je prošten jao u bolnom kriku napadnuti mladić, student prava, ali je krik bio ubrzo ugušen. Kolman se onesvijestio, na šest mjesta uboden oštrim noževima.

Sve se to munjevito odigralo. Kolman je bio sam. Nepripremljen, neočekivano napadnut, nije se uopće uspio oduprijeti. Ostao je krvav, u nesvijesti, na ulici, a frankovci su pobjegli, da bi održali zadušnice Stipi Javoru.

Tri dana kasnije, 12. travnja, frankovci se ponovo suprostavljaju naprednim studentima. Zabarikadirali su se u glavnoj sveučilišnoj zgradi, otkud provokatorski izazivaju policiju. U isto vrijeme pred zgradom su se okupili ostali studenti u protestnom mitingu protiv sveučilišnih vlasti. Na poziv kluba medicinara dogovaraju se na jednodnevni štrajk, jer im nije udovoljeno nekim zahtjevima.

Policajci su u početku mirovali. Gotovo nezainteresirano su šetali oko sveučilišne zgrade. Ali studenti frankovci su sve više izazivali policajce, provocirali, dok se policajci nisu razljutili i rastjerali okupljene ljevičare.

- Toj drskosti nema granica ... Treba im potkresati rep ... Dosita je tih neodgojenih bezobrazluka ... - uveče istoga dana uzbunili su se studenti u udruženju »Svjetlost«. Ljevičari su održa'i sastanak. Na besmislene ispade frankovaca moralo se oštro odgovoriti.

- Makar i uz cijenu najvećih žrtava, mi moramo suzbiti taj idiotski teror frankovaca - govorili su na tom dogovoru neki ljevičari. Tako je i odlučeno, da se dva dana kasnije, 14. travnja, zaposjednu sve zgrade Sveučilišta, da se proglasi obustava predavanja, a onda, da se svi studenti okupe oko glavne zgrade. Tu je trebalo održati miting, da se javno i pred svima studentima, pred zagrebačkom javnošću osude frankovački ispadi.

U jutro 14. travnja, ranije nego obično, pošli su studenti prema svojim fakultetima. Studenti prava i filozofije sastali su se još u 7 sati. Postavivši straže na ulazu u glavnu zgradu, puštali su unutra samo poznate lijevo orijentirane kolege. Zgradu je trebalo čuvati do 10 sati, dok ne stignu studenti ostalih fakulteta.

U glavnoj zgradi Sveučilišta okupilo se oko pedesetak aktivista ljevičara, među kojima je bio i znatan broj organiziranih komunista ili skojevaca.

Baš u vrijeme, kad su se u glavnoj zgradi sakupili ljevičari, pred fakultet, blizu ulaza u glavnu zgradu, počeli su stizati i frankovci. Dolazili su u grupama, ratoborni. Bilo ih je oko 70, više od ljevičara u pravnom fakultetu. Ali oko Zdenca života, pred Kazalištem i pred AgTONomskim fakultetom, koji je bio na istom trgu, sakupio se do 10 sati već znatno brojniji skup naprednih studenata.

Vidjevši da su stigli svi studenti, mladi pravnici i studenti filozofije su napustili zgradu svoga fakulteta i izišli na Kazališni trg.

Među okupljenim studentima našla se jedna grupa komunista :

- Trebalo bi odmah sad, pred svima, podijeliti letke ...
- dogovorili su se mladi komunisti, a odmah zatim su se javili četvorica: Zeljiko Pomper-Bimbi, Grnić, Mirko Bedek i Milivoj Rukavina, da među okupljene frankovce podijele letke u kojima napredni studenti osuđuju podlo, mučko zvjerstvo pred katedralom.

- Hrabro, prijatelji. Mi smo pripravnici, ako zatreba - netko je još jednom opomenuo djelatnike letaka, pred odlazak

među frankovce. Dogovorili su se, ako bi ih frankovci slučajno napali, da prihvate izazov. Ostali studenti će priteći u pomoć.

čim su se odvojili od skupa ljevičara i pošli prema frankovcima. uskomešaše se i studenti frankovci. Trenutak zatim iz skupa se odvojiše četvorica: Lacković, Nevestić, Blažeković i još jedan,

- Hura! - zaklikta najednom Pomper, pa zamahne batinom, vidjevši kako su sva četiri frankovca izvukla noževe. Poklik je bio dovoljno gromak, da sve okupljene studente potakne na juriš. Frankovaca se već okupilo oko stotinu, a naprednih studenata, što oko Zdenca života, a što pred A granom skim fakultetom, bilo je tri puta toliko.

- Hura! — navališe na frankovce najprije oni što su stajali oko Zdenca.

- Hura ! - šuma batina se razmahala od Agronomskog fakulteta.

Masovna tučnjava je prestala odmah iza prvog naleta. Ali i taj prvi nalet je frankovcima bio¹ sasvim dovoljan da zapamte ljevičarske štapove. Policija, sakrivena u dvorištu Narodne štampe, odmah je intervenirala: i ljevičare i frankovce razbila je u manje grupe. A onda je nastalo juremje po gradu.

Ranjenih je bilo među jednima i drugima. Noževima je izbodeno nekoliko naših drugova. No, ostali nisu prestajali s gonjenjem. Najžešća je potjera bila za glavnom frankovačkom grupom u kojoj su bili Nevestić, Grga Ereš, Lacković, Blažeković i još neki drugi.

- Drži ušljivce! - Krsto Ljubičić je s još nekoliko drugova dotrčao u pomoć naprednim studentima, koji su ganjali Erešovu skupinu.

Jurili su ih neko vrijeme, dok se frankovci nisu zabarikadirali u jednoj veži.

- Na njih. Provalimo! - ratoborno je predlagao Pomper, ali čim htjedoše navaliti, zabarikadirani frankovci ih dočekaše paljbom. Pucali su iz pištolja.

Nije bilo druge nego se povući. Frankovci su i onako dobili dosta batina.

- Danas i večeras ostani kod mene - predložio je Milivoj Kukavina, koji je također ganjao Ereša i Nevestića, povevši Krstu Ljubičića u svoj stan u Kačićevoj ulici. Opasno je da sad ideš u dom.

- Za danas je borba završena. Mirovat će oni, ne boj se
- ostao je Krsto uporan. Svakako je htio ići u dom.

I otišao je. Zadnji put se rastao s prijateljem. Zadnji put je pošao u dom. Posljednji put je pošao gradom, koji ga je odgojio u komunistu. Uvjeren, da su svi ispadi za danas gotovi, ručao je prije povratka u dom, a zatim još kupio kruh za večeru ...

Išao je sam prema Runjaninovoj ulici. I sam je ušao u dvorište. Nije ništa slutio. Prekasno je primijetio grupu ljudi. Bacili su se na njega.

- Ubiše me! - jedva je kriknuo, padajući s još toplim komadom kruha u ruci.

- Ubiše me! - odjeknulo je u V. paviljonu i studenti po-trčашe u dvorište. Neki studenti su primijetili kako je nad-stojnik zgrade brzo zatvorio svoja vrata, da ne bi što vidio. Nad izbodenim Krstom, iz čijeg je tijela liptila krv, s jedne je strane stajao Grga Ereš, a s druge strane Franjo Nevestić. Primijetili su, kako se Nevestić još jednom prignuo i kako je još jednom zamahnuo ...

Tijelo mladog komunista bilo je izmrcvareno, izbodeno, krvavo. Komad svježeg kruha ostao mu je u ruci. Naglom, mučkom napadu sakrivenih frankovaca nije se uspio ni jed-nim udarcem oduprijeti. Samo je uspio bolno kriknuti:

- Ubiše me!

Netko od studenata je otrčao u upraviteljsku sobu i tele-fonirao po kola za spasavanje. No, više se nije moglo po-moći. M'adica je bila presječena. Ubice su pobjegli obaviv-ši z'očin, ali dovoljno kasno da budu prepoznati. Grga Ereš je otrčao prema podvožnjaku, a Franjo Nevestić sa svojom grupom prema Sveučilištu.

Tako je zločin počinjen.

Ubili su Krstu Ljubičića, ma da je frankovcima bilo sve-jedno, -kojeg će od studenata komunista smaknuti. Neki ko-lege Krste Ljubičića sjećaju se ubojica: sjedili su popodne 14. travnja na jednoj klupi u dvorištu studentskog doma. Neki su čak čuli, kako jedan od frankovaca pita.

- Tko je taj?

Dakle, frankovcima je bilo sasvim svejedno, koji će ko-munist biti njihova žrtva. Ja sam sam u to vrijeme još bio gimnazijalac. Sjećam se, kako su u to vrijeme neki naši drugovi govorili, da će frankovci napasti bilo kojeg studen-ta, koji pripada ljevičarskom pokretu.

- Treba biti oprezan - govorili su nam stariji drugovi.

Tako je i Milivoj Rukavina opominjao Krstu, no Krsto se osjećao dovoljno sigurnim. Upao je u klopku. Ubijen je. A gradska policija, ne spominjući političku pripadnost i orijentaciju ubojica, kratko izvještava novine o sukobu. Krsto Ljubičić, kažu, ubijen je u »međusobnoj tučnjavi«, kao što su Franjo Borac, student prava, i Markus Abiniim, student medicine, zadobili teže povrede.

Senat saziva izvanrednu sjednicu. Sveučilište je zatvoreno do 26. travnja.

Si mrak javno odaje priznanje frankovcima:

-... časmo su obranili hrvatsko sveučilište od prodora pučke fronte ...

Sami pak frankovci, ohrabreni zlodjelom svojih istomišljenika, tiskaju »obavještenje hrvatskoj javnosti«. Obavještenje se kao letak javno dijeli po Zagrebu:

»I opet su se složili svi neprijatelji hrvatskog naroda, počevši od Cigana-Srba, Crnogorskih stipendista, domaćih prodanih mješina, četnika i orjunaša, kranjskih kuferaša i pemskih parazita, pa sve do židovsko-komunističkih bandita ... da svim sredstvima ometu junačku borbu hrvatskog naroda za svoju slobodnu državu ...«

Tako su branili svoj gnjusni ispad i opravdavali svoj razbojnički zločin. Na taj način saopćavali su narodu, da oštrice njihovih bodeža opravdano krvave... Kakva cinična lakrdija! - bilo je jasno svakom poštenom građanu. Kao da Zagrepčani već nekoliko mjeseci ranije ne prate događaje, kao da ne vide predigru ubojstva, kao da im i raniji ispadi frankovačkih ubica nisu bili očiti!

Tužna je bila Krstina smrt. Tužna, kao i vijest, što su je građanima Zagreba u letku »Hrvatski narode« objavili »Hrvatski studenti anti fašisti«:

»Prolivena je opet hrvatska krv. U nizu bezbrojnih žrtava, koje su pale u našoj teškoj borbi, pao je juče hrvatski omladinac, student prava

KRSTO LJUBIČIĆ

u dvadeset drugoj godini svog života, jedina nada svoje siromašne obitelji, ostavljajući u teškoj žalosti ostarjelu majku i oca i šestero nejake braće i sestara. Izgubili smo jednog od najboljih među nama. Miran i povučen, uvijek vedar i nasmijan, susretao je svakog prijateljski, pun ljubavi za ljude i narodne ideale. Prožet čovječnošću i drugar-

skim osjećajima, nije vjerovao u zločinačke naravi svojih školskih drugova.

I takav čovjek pao je kao nevina žrtva, izmrcvaren i umoren iz zasjede od ruku organiziranih zločinaca. Petorica otpadnika i izdajica jedinstvene borbe hrvatskog naroda dočekali su ga toljagama i noževima u dvorištu Đačkog doma. Kad je onesvi ješ ten udarcima toljaga pao na zemlju, izboli su ga noževima na sedam mjesta. Od tih sedam uboda četiri su bila smrtonosna.

To umorstvo nije slučajno.

Umorstvo Krste Ljubičića nije njihov prvi ni jedini zločin ... Krsto Ljubičić je četvrta žrtva njihovih noževa.

Zagrepečani! Dodirno svi da ispratimo na posljednjem putu mrtvo tijelo našeg suborca ...«

Na Salati, pred prosekturom, okupilo se 10.000 građana. Tužna skupina rodoljuba pomno je slušala Maksa Baču, koji je govorio nad mrtvim tijelom pokojnog druga.

Lijes je pronesen gradom. A povorka četveroredova, duga tužna kolona, sućutna, a bezglasna, polako je koračala iza lijesa. Mrtvi Krsto, sin siromašnog željezničara iz Arbanasa, koji je pred fašističko-talijanskom okupacijom emigrirao u Knin, nije ni slutio, da će njegova smrt okupiti sve poštene građane u jedinstvenoj povorci.

O njegovoj smrti je govorila ii duga, crna zastava nad Đačkim domom. Potišteni studenti o ničem drugom i nisu govorili. Istina o groznoj tragediji sve je pritiskivala kao mora.

Premda je sprovod počeo u 6 sati, 16.travnja, još u ranim popodnevnim satima, počeli su se građani okupljati pred Anatomskim institutom na Salati. Dolazili su sa svih strana, u grupama i pojedinačno.

Čitav prostor pred prosekturom crnilo se od mnoštva tužnog pučanstva. Bilo je tu ii radnika i studenata, obrtnika i inteäefctualaca. Stigli su i predstavnici studentskih vlasti.

Ovo je bila najtiša posmrtna demonstracija koju pamtim. Od ubistva Stjepana Radića, Zagrebom nije prošla takva povorka. Frankovci su se toga dana sakrili, a policija je ostala zaprepaštena, nemoćna da bilo što učini.

Grad je žalio mrtvog komunistu. Šutljiva povorka je prijetila. Osjećalo se to u pogledima, u koraku, u atmosferi. Samo bi se poneki jecaj oteo, a zatim je opet vladao ubitačni muk.

Iza lijesa su koračali Krstim prijatelji s vjencima, koje su kupili od dobrovoljnih priloga studenata. Slomljen od bola, tamnih podočnjaka, jedva koračajući, između dvojice studenata išao je pokojnikov brat Slavko. Siromaštvo nije dopustilo ostalim članovima obitelji da doputuju u Zagreb.

Tramvaji su stajali pred povorkom. Zaustavljala se vozila. Ljudi su sućutno gledali sa trotoara, s prozora, u prolazu. Šutljivi, ikao i oni u povorci, skidali bi šešire i nijemo pozdravljali.

Taiko je išla tužna povorka zagrebačkim ulicama sve do starog velesajma, gdje je okupljenom svijetu, opraštajući se s poginulim komunistom, govorio Josip Saban.

- Slava Krsti Ljubičiću! - tužno je završio govornik, a svih deset tisuća prisutnih, ikao jedan, glasom, koji nije treperio, nego je obećavao osvetu, ponovio: - Slava mu!

Bila je već noć, kad je automobil, na kojeg su studenti stavili lijes s mrtvim drugom, krenuo prema Kninu.

Tako se Zagreb oprostio s prvom žrtvom fašističkog terora. Veličanstveno i tužno. Ali ma koliko je sam događaj bio tužan, ma koliko smrt Krste Ljubičića bila neprežaljena, sve je to još više zatalasalo revolucionarne i demokratske snage, i to ne samo u Zagrebu, već i u unutrašnjosti. To je osjetila i policija. Odmah poslije pogreba u jednom dopisu Ministarstvu unutrašnjih poslova k. r. Jugoslavije, Odjeljenja za državnu zaštitu I. Pov. I. broj 18.575 od 4. svibnja 1937. godine upućenom k. r. banskoj upravi Zagreb, citiran je strogo povjerljivi izvještaj:

»Svi su se najviše čudili radi sprovida da je policija mogla dozvoliti onakvu komunističku manifestaciju ... U samom sprovodu je bilo najviše omladine, među kojima mnogo studenata srednje škole, šegrta, zatim radnika, radnica, studenata univerze... Izazovno je bilo da komunisti prolaze centrom grada sa crvenim trakama na vjencima. Nakon govora uslijedio je pozdrav studenata svom mrtvom drugu stisnutom pesnicom. Policija je sve to mirno gledala, pa kada su poslije neiki prigovorili, tada, vele, da je jedan viši činovnik izjavio: »Pa mi smo radili sve ono kako nam je nalagao ministar Koirošec« ... Ljudi već sumnjaju da su se, možda, i na zagrebačkoj policiji uvukli komunisti... te se boje, da vlast nije dovoljno jaka, da to sve obuzda i uvede pravi red ...«

Ispratili smo Krstu Ljubičića dostojno, kako priliči komunističkom borcu. Nad mrtvim tijelom, nad izbodenim

prijateljem, nad prvom žrtvom fašističkih koljača, zavjetovali smo se, da moramo pobijediti.

Reorganizirana Komunistička partija s ojačanim i očišćenim organizacijama, okupila je u svc-jim redovima sve napredne građane ove zemlje. Mnogi od njih su bili zagrebački studenti, mnogi su bili prijatelji Krste Ljubičića. U predratnoj revolucionarnoj borbi svi su oni očvrslili za konačni obračun, za dan organizirane borbe za nacionalno oslobođenje i jedinstvo i za socijalnu ravnopravnost.

U periodu priprema za revoluciju, u onih nekoliko predratnih godina, ikoje su protekle u znaku širenja naprednih ideja i jačanja revolucionarnih snaga, u znaku demonstracija i manifestacija, školovala se mlada generacija budućih boraca Revolucije sa Zagrebačkog sveučilišta. Nije lako nabrojiti najaktivnije drugove, studente, koji su se u tom predratnom periodu borili u komunističkim redovima dajući sve za širenje i jačanje najnaprednijih ideja. Bilo ih je dosta, ali mladi, generacije što dolaze, nikad ne trebaju zaboraviti svijetle likove Bogoslava Kadića, Sergi ja Vukovića, Nike Tomića, Ivana Kralja, Zorka Goluba, Mirka Bedeka, Marjane Lozar, Jaroslava Hvala, Moše Albaharija, Pepe Poiaka...

Svi su ti drugovi zaslužni, što su ideje komunizma na Zagrebačkom sveučilištu u nekoliko predratnih godina imale sve jači utjecaj. Jedan snažni revolucionarni polet počinje 1928. godine. Snaga Komunističke partije i Saveza komunističke omladine Jugoslavije na svim fakultetima naglo raste. Revolucionarni polet kulminira pobjedom na izborima za većinu uprava stručnih udruženja, te na izborima za uprave menza... Frankovci među studentima gube podršku. To ih još više odvodi u terorističke akcije. No, sada su oni i preslabi da nas napadnu, premda im je naklonjena čak i vlada Cvetković-Maček, premda su spremili bogate arsenale oružja.

Zagrebački studenti, komunisti, časno su se borili. Krsto Ljubičić bi se ponosio s takvim drugovima. A sjećanje na njega, njegov lik, u onom predratnom vremenu, kao i za čitavo vrijeme Revolucije, živjelo je u njima.

Mi, drugovi Krste Ljubičića, njegovi prijatelji, njegovi kolege iz Doma, iz škole, sa Sveučilišta, kroz veličanstvenu Narodnooslobodilačku borbu, kao dio većine našega naroda, odjelotvorili smo zavjet ispisan na dan uhistva mladog komunista na njegovoj osmrtnici:

»Krvavim nasiljem prekinut je ovaj mladi život u najljepšim godinama, kad se pun mladenačkog poleta i zanosa borio za ideale demokratskih sloboda i socijalnu pravdu. Uspomena na Krstu Ljubičica ostat će u nama urezana kao sjećanje na jedno teško doba naše narodne borbe i kao opomena da odlučno ustanemo protiv svih napadača na slobodu hrvatskog naroda. Pao je kao žrtva organiziranog terora da postane simbol i primjer u borbi za bolju i sretniju budućnost«.

ŠOPREKU U GOSTIMA

Idući na konferenciju smijali smo se nekoj Sergijevoj šali. Za diskusiju smo se spremili, porazgovarali smo o svemu još popodne, pa sad, znajući što želimo, mogli smo se i zaibaviti.

Mnogi studenti su stigli prije nas. Prostorije Kulturnog udruženja studenata pacifista bile su pune. Zakazana je plenarna sjednica Udruženja, da se raspravi o novim metodama rada na Sveučilištu.

Nismo ništa znali o zasjedi. Na ulazu u prostorije KUSP-a u Preradovićevoj ulici br. 2 pred nas su stali i neki nepoznati ljudi.

- Isprave!

Pomislili smo najprije, da se to naši drugovi šale s nama.

- Molim isprave! - ponovio je jedan od onih na ulazu.

- Ne budali, kraljeviću Marko, nije meni do megdana stalo... - smijući se još uvijek ispričanoj šali htjede ga Sergi je Vukovi ć gurnuti i proći. Jaroslav Hvala i ja smo išli za njim.

- Policija, isprave! - ostao-je onaj na ulazu hladnokrvan.

- Ma kakva policija, ne pravi viceve... - Sergije nije htio vjerovati.

Naši drugovi, koji su već bili u prostorijama, zažagoriše:

- Pokažite legitimacije, stvarno je policija.

Ja sam već htio pružiti svoju legitimaciju, ali me Sergije zadržao:

- Kažem ti, šale se, pusti djecu.

No tad jedan od onih, koji su nas htjeli legitimirati izvadi svoju ispravu. Bili su to zaista ljudi iz policije. Sergije slegnu ramenima uz grimasu čuđenja. Jaro i ja pružismo

svoje dokumente. Pružio sam već ruku, da ih uzmem na-
trag, kad li me jedan od agenata zadržao:

- Čekaj malo, mladiću, - a odmah zatim obrati se i Ser-
gi ju: - Ni ti ne žuri.

Jaru su pustili da prođe. Osim Sergija i mene, zadržali
su i Bogoslava Kadića, Milivoja Marjana, Marka Frotla,
Mariju Novak, Vladu Mađarevića, Nadu Salamun... bilo
nas je četrnaestoro.

Odveli su nas u zatvor u Petrinjskoj ulici.

Policija je svakako htjela zabraniti KUSP. Ali njihova
želja nije bila dovoljan razlog da nas zatvore. I prije su
policajci znali vršiti racije, i prije su legitimirali, i prije su
vršili premetačine - no ako ne bi nešto našli, pustili bi ljude.
A što je to sad? Pogledi! su mi legitimaciju, odmjerili me
ispitivačkim pogledom i naredili:

- Ti ćeš s nama!

Sto su htjeli od mene? Zar je dovoljan razlog za hapše-
nje, što sam pošao na sjednicu KUSP-a? Nikakav ilegalan
materijal nisu našli kod mene. Tekst rezolucije, koju je tre-
balo te večeri pročitati, imao je uza se Milan Prelog. Ka-
snije sam saznao, da je na brzinu uspio zapaliti sve listove,
tako da se policija nije dočepala rezolucije.

- Što hoće od mene? - pitao sam se čitavo vrijeme, dok
su nas vodili u zatvor, a i kasnije, kad su me povelili u sa-
micu. Znao sam, da nije uhapšen nitko od mojih partijskih
veza, pa me stoga nitko nije mogao ni izdati kao komuni-
stu. A što bi drugo moglo biti po srijedi?

Morao sam biti za nešto stvarno kriv, da bi me uhapsili.
A ja se nikako nisam mogao sjetiti ni jednog valjanog ra-
zloga; nikakvo mi objašnjenje nije padalo na pamet.

- Što bi htjeli od mene? - pitao sam se tko zna koji put.
A to pitanje me pogotovu stalo mučiti, kad je ključar iza
mene zatvorio čvrste dveri samice. Mora da su našli neki
valjan razlog, kojeg ja nisam bio svjestan. Po prvi put sam
bio u zatvoru, a k tome još i u samici, pa se nikako nisam
mogao izmiriti s tim stanjem.

Naučio sam na ljude oko sebe, naučio sam se na dom, na
prijatelje, na razgovore, na posao. A sad: sam samcat, odi-
jeljen od svih, izoliran od svega! Tko zna, što se sad dešava
u gradu? Tko zna što je s ostalim drugovima?

Čudni, meni do tad nepoznati osjećaji usamljenosti, po-
čeli su me sve više obuzimati. Nisam mogao izdržati sam.

Nisam htio biti sam. Što da učinim, ovako bespomoćan. Što da poduzmem?

Revolt je kao nagla plima rastao u meni.

Ne ću da budem sam!

Učinilo mi se, da me je čitav svijet zaboravio, kao da uopće ne postojim. Ključar me tako ravnodušno gurnuo u ovu samoću, bez riječi, bez pozdrava, bez i trunka pažnje. Samo su ključevi zveknuli.

A ja ne ću da budem sam, ne mogu biti sam!

Bijes me obuzima. Ljut i ratoboran šećem od ugla do ugla. Susprežem najprije gnjev u sebi, a onda više ne mogu odoljeti potrebi da vičem:

- Van! Hoću van! — galamim iz sve snage. Udaram šakama o vrata.

čujem samo jeku svoga glasa.

- Pustite me. Hoću van! - ne mogu se smiriti.

Ali ja sam sasvim sam. I pričinja mi se, da živa čovjeka nema u blizini. A ne znam, što hoće od mene. Nemam pojma, zbog čega su me zatvorili. I buni se mladenačka nesuzdržljivost u meni. buni se mladić svikao da se kreće po svojoj volji:

- Pustite me Šopreku - lupam i dalje po vratima, da bi me barem odveli do zloglasnog šefa antikomunističkog odjela zagrebačke policije, no ni sad nitko ne odgovara.

- Šoprek, Šoprek! — zovem promuklo: - što od mene želiš, Šoprek? Hulje, pustite me Šopreku . .

Ječi moj glas, a odgovora niotkud.

- Hoću kući, hoću van!

Opet mi tišina odgovara.

Bunim se naivno, dječji smiješno. Nisam prestrašen, no nikako se ne mogu smiriti. I zovem ključara, zovem Šopreka, tražim da me puste kući, tražim da ne budem sam.

Nitko mi ništa ne odgovara. Onda počinjem iznova. Re-dao sam, bijesan, sve znane psovke, a bilo ih je valjda i takvih, koje nikad prije niti nisam čuo. Dolazile su mi same od sebe.

- Ne deri se, mali - udostojio me posjetom ključar nakon urnebesne galame.

- Vodi me Šopreku ili me pusti kući! - stisnutih sam pe-nica pojurio na zatvorena vrata.

- Drugi su da misle. To nije moja stvar - odgovori hladnokrvan kao kamen, kao ovi mračni zidovi samice. Udaljio se odmjerenim korakom.

Nikad se nisam osjećao neprijatnije. Dotad sam bio pročitao mnogo komunističke literature, znao sam o mnogim zatočenicima, znao sam mnogo o robiji, pričao sam i s drugovima, koji su godinama bili zatvoreni ... no sad, kad sam sam dospio u samicu, u četiri zida, kao zazidan, bespomoćan, sam, nikaiko nisam mogao smiriti gnjevnu pobunu u sebi. Nisam, naprosto, mogao shvatiti zatvorske navike.

Tako i sutradan, kad su me poslije neprospavane noći vodili na slikanje, nisam mogao mirno podnositi ono neljudsko ponašanje. Kad mi je fotograf počeo svojevoljno namještati glavu, malo niže, a onda malo više, malo ulijevo, koso ili udesno, bijesno sam ga gurnuo:

- Ponašajte se pristojnije! - ne odolifa, morao sam mu to kazati.

Kad su me sa slikanja ponovo vratili u sa miču. opet sam počeo lupati i galamiti. Najednom, između mojih psovki, za tren mi privuče pažnju muški glas. Tu negdje, iz blizine, vjerojatno iz prve ćelije do moje, neki je zatvorenik iz sveg glasa, kao da je u šumi ili na livadi, kod stada, pjevao:

... samo tvoja mila draga na visoku pendieru.

Ja joj rekoh: dobarveie, dobarvele, djevojče ...

Da nas je s'ušao netko tko nije upoznat s prilikama, morao bi pomisliti, da nismo u zatvoru, nego u ludnici. Jer dok jedan zatvorenik bjesomučno lupa šakama po vratima i zidovima, dok psuje, galami, zove nekakvog Šopreka i traži da ga puste kući, u isto vrijeme njegov susjed smireno pjeva, kao da je najzadovoljniji čovjek na svijetu.

Nisam toga trena mogao misliti o svome susjedu i njegovoj pjesmi. Samo jedna misao, samo jedna težnja, obuzela je razum i osjećaje: biti slobodan.

- Van, hoću van, hoću kući! — odjekuje moj bijesni zov.

To je potrajalo i slijedeću noć i slijedeći dan. Zvao sam Šopreka, a moj susjed je pjevao. Kad god bih bio u stanju da se za trenutak smirim i slušam, činilo mi se da uvijek čujem jednu te istu ariju: Kad ja pođoh na Bembašu... Tad bih, poslije nekoliko trenutaka slušanja, postajao još ogorčeniji. Lupao sam još žešće.

Baš kad sam htio ponoviti neku psovku, priiroiše me čudni kucnji po zidu. Bilo je to trećeg dana moga tamnovanja. Kucnji su se ponavljali. Tiše, pa jače, tiše pa jače, sporije pa brže, i onda iznova: tiše i sporije, pa brže i jače. Kucnji su me sve više počeli interesirati.

- Tko je to sad, što hoće? - pomislim, pa onda se i sam sasvim primaknem zidu, pa počnem udarati zglobovom kažiprsta.

- Čuješ li me? - razabrao sam glas. - Čuješ li me? - još jednom kucač ponovi.

- Što je? - postao sam znatiželjan.

- Ovo je zatvor, ovo je policija, mladi druže — riječ po riječ, razgovjetno, da bih ga što bolje čuo, govorio je moj susjed. Sad sam mu prepoznao glas. Bio je to isti onaj, što je pjevao, dok sam ja galamio. - Ne uzbuđuj se, druže. Smiri se. Revolucijer mora biti hladnokrvan u zatvoru,...

Bio je to stari komunist, drug Šalamun. Kasnije sam saznao, što ga je ponukalo da mi kuca. On se, naime, najprije začudio kad je čuo da vičem i lupam. Kucajući o zidove, kako su se obično zatvorenicima sporazumjivali, saznao je od dragih zatvorenika da sam komunist, da sam prvi put u zatvoru, da sam još mlad, i da vjerojatno još nisam svikao na samicu.

- Ti si pred neprijateljem, druže. Budi smion i hladnokrvan!

Ta prva podutka o vladanju u zatvoru, mnogo mi je koristila. Da nije bilo druga Salamama, ja bih i dalje lupao šakom o vrata, zvao bih uporno Šopreka, tražio bih, da me puste ... Šalamun me smirio prvom lekcijom o držanju komuniste u samici. Srećom, kasnije mi ta poduka više nikad nije bila potrebna. Poslije ovog slučaja uvijek sam uspio izbjeći hapšenje, pa čak jednom, kad sam već bio uhapšen, pobjegao sam iz zatvora još iste noći. Samice mi nisu pri-jale.

Slijedećeg dana sam šutio. Nitko me nije uznemirivao. Ponekad bih samo malo razgovarao' kroz zid sa starim revolucionarom, a onda bih šetao samicom, mislio o slobodi i slušao, kako Šalamun jednolično i uporno pjeva:

*... Ja ne dođoh istu več, već ja dođoh drugi dan,
ali moja mila draga za drugog se udala.*

Šoprek se ipak sjetio, da sam u samici. Poslao je stražara po mene. Ovaj me pratio sve do šefa antikomunističkog odjela, pokucao na vrata i gurnuo me u sobu bez najave.

- Eto ti tvoje ruske bande, vidiš li šito čine, vidiš li, kako mrcvare jadne Fince, navalili na malu Finsku kao bijesni psi — - bez pozdrava, bez uvoda, počeo je odmah da napada Ruse, a s njima i mene, kao da sam ja kriv, što su

Rusi napali Finsku. Htjedoh da mu se suprotstavim, htjedoh diskutirati, ali nisam dospio doći do riječi.

- To vam je moral, sram vas bilo - režao je šef Šoprek.

Opet sam ga htio prekinuti, uplićući mu se u riječ, ali

Šoprek je nemilosrdno grmio:

- Sve je to pokvarena bagra.

Nisam se više mogao obuzdati. Zaboravio sam da sam zatvorenik pred isljednikom. Zaboravio sam da sam prije pet minuta radi ispitivanja doveden iz samice. Povisio sam glas. Strpljenje me izdalo. Počeo sam vikati:

- Rusi su u pravu. A moji drugovi se bore za slobodu, za ravnopravnost, za jedinstvo svoga naroda. Oni koji su protiv nas, ti su izdajnici... — deklamirao sam, uzbuđen. A ni na kraj pameti mi tad nije bila pomisao: zbog čega, do vraga, razgovaram o svemu tome sa Šoprekom. Razgnjevio me. Morao sam iskaliti svu gorčinu. Pokušavam ga uvjeriti u svoje sudove, kao da je on neki dobronamjerni, neobavješteni građanin.

- Ti si na policiji! — dreknu najednom šef antikomunističkog odjela.

- Ako ste vi poštteni, pustite me iz zatvora, pustite me iz policije, pa ćemo onda razgovarati... - i dalje se nisam mogao obuzdati.

- Šuti! - izdera se na mene. Glas mu se promijenio. Postao je malo oštiji, odsječeniji. Kao da me je htio zastrašiti. Ja sam se smirio, kao i u samici, poslije Šalamunova savjeta. No sad me je smirio Šoprek, i to ne prijetnjom, već optužbom: - Tebe, dakle, šalju beogradski komunisti kao instruktora komunističkoj organizaciji na Sveučilištu? Suvišno je da poričeš. Imamo sve dokaze.

- Kakve dokaze? - upitam posve smireno, uvjeren da sigurno nemaju nikakvih dokaza protiv mene. Doikazi ne postoje, budući da uopće nisam bio »student, koji je poslan kao instruktor«.

- Studirao si najprije u Beogradu. Već si bio u Partiji. Zavrbovali su te još u gimnaziji. Iz Beograda su te poslali ovamo, jer dobro poznaješ Zagreb ... - počeo je nabrajati Šoprek svoje dokaze, a govorio je tako uvjerljivo, tako samodopadno sigurno, kao da mi predočava neporecive činjenice.

Dokazivati mu, da ja nisam komunistički instruktor, niti da su me komunisti poslali iz Beograda, nije mi bilo teško.

Istina je, da sam najprije počeo studirati u oeoogr:du, a onda sam prešao u Zagreb. Ali to ne znači, da sam prešao po direktivi komunista.

- Na sudu ćemo mi sve to dokazati. - Ispratio me je tim riječima, ne ustajući, ljut.

Kasnije me još u nekoliko navrata zvao. Ja sam sad bio sasvim priseban. Znao sam zbog čega me optužuje, pa sam mogao smisliti najpovoljnije odgovore. Bio sam član Komunističke partije, ali nisu me moji drugovi iz Beograda poslali na Zagrebačko sveučilište. Došao sam svojevoljno.

- Ovaj put sii se izvukao, ali već ćemo mi tebe uloviti - zlobno mi se isikesio na rastanku.

Nije, međutim, imao čast da me ulovi. No i ovo jedno dvanaestdnevno samovanje u zatvoru, omogućilo mi je da shvatim svu gorčinu života u samici. Shvatio sam, kakva je kraljevsko-jugoslavenska policija i odlučio, da pred njom ulećem kad ustreba. Takvo ubedenje me natjeralo, da još iste godine, u jesen, pri hapšenju 500 studenata, bježim iz zatvora - ono imi je pomoglo u pažljivom organiziranju svih akcija i u budnom čuvanju od policije.

Doik sam s još 14-toricom studenata bio u zatvoru, naši drugovi studenti ljevičari u KUSP-u od 27. siječnja 1940. godine obavještavaju o hapšenju građane Zagreba. U letku »svim hrvatskim studentima«! Čitaj: »hrvatskoj javnosti«!, oni iznose prilike na Sveučilištu i odnos policije prema naprednoj aktivnosti studenata. Mole svoje .kolege studente:

»Tražite da sveučilišna vlast odmah protestira radi ovog postupka režima! Da se odmah puste na s'obodu uhapšeni studenti! Živjela autonomija i nepovredivost tla Hrvatskog sveučilišta! Dolje koncentracioni logori! Dolje imperijalistički rat!«

Policija je pustila većinu uhapšenih studenata, kao i mene. Dvanaestorica su bila policijski presuđena na zatvor do 30 dana, a dvojica su bila upućena na prisilni boravak u Lepoglavu.

MLADIĆ S LULICOM SPAŠAVA PROGLAS

Kovčeg mi se našao u ruci, kad sam to najmanje očekivao, kad sam bio zaokupljen nečim sasvim drugim. Nešto sam morao poduzeti, morao sam ga negdje smjestiti, zapravo: trebalo ga je sakriti, a moj stan, kao ni stanovi mojih prijatelja, nije bio siguran.

Na Savi me je čekao Jaroslav Hvala. Upravo sam htio na tramvaj prema Savskoj cesti, bezbrižno sam pjevao neku melodiju. Tek se proljeće 1940 raspupalo, a u ranom popodnevnu ulice su bile poluprazne. Tko zna, kakve tad sve misli zaokupljaju mladića, dok je koračao pjevušeći, a na rijeci ga čeka prijatelj, da malo veslaju! I tad, nasred ulice, usred bijela dana, netko ti se tiho prikrada za leđima, povlačeći te za rukav, šapće:

- Čekaj! Pornozi mi! - onda se u mladiću budi opreznost već iskusnog komunista sviklog ilegalnim akcijama. Sav napet kao žica, pripravan na skok, na udarac, na bijeg.

- Što je? - gotovo sam upitao, kad u trenutku prepoznao drugu Šuha, sekretara Partije Mjesnog komiteta Zagreb, kako stoji iza me s teškim kovčegom u ruci.

- Policija mi je na tragu. Ovaj kovčeg treba spremi - tiho, ali sasvim jasno, izgovarajući odmjereno svaku riječ, govorio je drag sekretar: — Ostavi ga negdje na sigurnom mjestu. Za sebe ću se već nekako snaći.

Nije to bio pogodan čas da razmišljam o onom što je govorio sekretar komiteta. Trebalo je tako učiniti. Moja razmišljanja ne mogu ništa izmijeniti. Zato sam i prihvatio kovčeg, pa i ne pozdravljajući se s drugom Šuhoim požurio sam Gundulićevom ulicom prema Botaničkom vrtu.

Znao sam što mi je činiti, ali: kako to učiniti? Idući prema vrtu, oprezno sam se nekoliko puta obazreo okolo,

jer u takvim prilikama čovjek nikad nije mogao biti siguran., da se kakav agent ne nalazi u blizini. A vrlo se lako moglo desiti, da je neki pratio druga Šuha, pa tako je i moj posao od prvog trena, kad sam primio kovčeg, mogao biti provaljen.

- Što je s kovčegom? - mučilo me pitanje, a da ni jedan tren nisam pomislio: što je u njemu? Svakako: bilo je nešto važno; sigurno neki ilegalni partijski materijal, koji je trebalo sačuvati na sigurnom mjestu. Samo kako?

Ja sam stanovao u domu »Josipovac« i, dakako, nisam kovčeg tamo mogao nositi, a nikako da se sjetim nekog drugog pogodnijeg mjesta. Pomislio sam na svakog znanca i onda tražio razloge za i protiv, pa sam tako jednog po jednog brisao iz imaginarnog popisa, dok se ne sjetih drugarice Rajne Kravar: kovčeg bih barem za noćas mogao smjestiti tamo, a dotle ću već pronaći nešto pogodnije, jer nisam mogao ilegalne materijale nositi po gradu u kojem me je znalo mnogo agenata.

Obazirući se još uvijek oprezno, na putu u Jukićevu ulicu, gdje je stanovala Rajna, ne prestadoh misliti, gdje bih mogao smjestiti kovčeg.

Penjući se uz stepenište zgrade u kojoj je stanovala Rajna Kravar, mučilo me pitanje: što, ako je nema kod kuće, ili: ako noćas ne može primiti materijal?

Zvonim obuzet sumnjama.

- Izvolite? - s nepovjerenjem me gleda žena, koja je otvorila vrata. Bila je to Rajnina sestra. Pitam za Rajnu, a onda se i ona pomoli.

- Izvoli sjesti. Nešto važno? -

Ono što sam znao o kovčegu, kažem joj. Ali: moje sumnje nisu bile bezrazložne. Ni njen stan nije bio siguran. Bio je upravo tih dana provaljen.

- Kod mene je bio prijavljen drug Samo, a njemu su agenti kao i drugu Šuhu u tragu. Mogu stići svakog momenta i ovamo ... - ispričavala se Rajna zabrinuto.

O tome drugu Šimi ja sam slušao, ali nisam znao mnogo o njemu. Čak mu ni pravo ime nisam znao. Jedino: znao sam da je radnik, iz Crne Gore, ilega'ac, da je jedan od glavnih suradnika sindikalnih novina »Radnik«, i to je bilo sve. Nisam, jasno, o njemu niti namjeravao razgovarati. Ja mu nisam mogao pomoći, a toga trena sam sâm tražio izlaz.

- Makar nekoliko saitii, barem do sutra... — molio sam Rajnu, da primi kovčeg. - Za to ću se vrijeme već nekako snaći, naći ću neki izlaz, možda još večeras...

Tako sam i učinio. Ostavio sam kovčeg, a onda požurio na sastanak, na koji sam trebao već davno prije stići. Propalo je moje veslačko poslijepodne.

Jaro me je strpljivo čekao. Mi smp bili prijatelji još iz gimnazije. Nismo, istina, išli u isti razred, ali obojica smo bili aktivni omladinci, koje su vezale iste ideje, isti pogledi na svijet, pripadnost istom pokretu, a ti sportska aktivnost u sportskom veslačkom klmbu »Gusar«. Dakako, kasnije na Sveučilištu to se prijateljstvo još više produbilo. Sastajali smo se gotovo svaki dan. Sudjelovali smo zajedno u mnogim akcijama. Nadao sam se, da će mi Jaro i ovaj put pomoći.

Dok sam objašnjavao čitav »slučaj kovčeg« od susreta sa drugom Suhom, pa do napuštanja stana Rajne Kravar, on je grickao kamiiš svoje lulice, ispuhivao kolutove dima i samo me katkada prekidao:

- No, pa dobro, dobro ... - bila mu je to stalna uzrečica. Kad smo bili uzbuđeni, uvijek bi nas smirivao njome. Sam Jaro nikad nije giubio prisebnost. Nisam u životu sreo toliko hladnokrvnog čovjeka, koji je istovremeno bio i tako dobrodušan i poduzetan.

- Već će se nešto naći - smireno me stegnu iznad laktâ, kad sam mu pripovijest ispričao do kraja: - običi ćemo mjesta, gdje dolazi najviše studenata, pa valjda će se naći neki od njih, čiji je stan pogodan.

Stvarno, tako se d desilo. Nismo niti tražili mnogo. U jednoj prostoriji na Zrinjevcu našli smo grupu studenata koji su igrali biljar. Jaro je poznavao neke od njih.

- Dodî — povuče jednog od njih za ruku, a onda mu poče nešto šaputati, valjda je objašnjavao što treba učiniti, dok se na kraju nije zadovoljan vratio k meni

- Sad budti zadovoljan: sve je u redu. Izjutra možemo kovčeg prenijeti ovom momku.

- Je li on naš? - raspitivao sam se o tome studentu, kod kojega smo trebali spremi važan ilegalni partijski materijal.

- Mamina maza, ali dobar dečko. Išli smo u isti razred. Politički neopredijeljen, nema zapravo pojma o politici, ali mene voli, pa će nam pomoći.

- Ne uzbuđuj se više, siguran je on, - smirivao me nešto kasnije, kad je vidio da ja nemam baš mnogo povjerenja u toga studenta. - Sretan je, da može nešto učiniti za mene.

Tako smo odlučili da kovčeg prenesemo k tome studentu u Mesničku ulicu. Dogovorio sam se s Jarom da me dočeka na uglu Mesmičke i Ilice, sutradan izjutra. Poslije toga potražio sam drugove iz osnovne partijske organizacije Pravnog i Ekonomskog fakulteta, koji su u to vrijeme bili organizirani u jednoj ćeliji, kako bih s njima osigurao prenos kovčega. Nisu bili svi na okupu, ali bila ih je većina. Bio je tamo Zvonko Ivanković — Vonta, pa Vlado Mađarević, Ranko Šipka, Ivica Mažar i još nekoliko drugova.

Dogovorili smo plan. Utvrdili detalje, a onda, do sutradan ujutro, kad smo zakazali sastanak pred stanom drugarice Rajne, otišao je svaki na svoju stranu.

Ujutro su svi bili točnii. Na ugovorenom je mjestu bila gotovo čitava partijska organizacija Pravnog i Ekonomskog fakulteta. U zoru sam još jednom posjetio Jaru, koji je trebao obići stan onog svoga prijatelja studenta.

Sve je bilo pripravno.

Zvonko i ja smo pošli po kovčeg. Ostali su stražarili pred zgradom. Trebalo je osigurati prijenos.

Međutim, premda uporno zvonimo, nitko ne otvara vrata stana Rajne Kravar. Šuteći, pogledamo jedan drugoga. Pozvonimo još jednom. I opet ništa. Pritiskujemo zvono dugo i nervozno. Osjetili smo - nešto nije u redu. Lupamo šakama o vrata. Udaramo i nogama.

- Što je? - sva zajapurena od plača, tresući se čitavim tijelom, prestrašeno a naglo otvorila nam je vrata sestra drugarice Rajne.

Nisam mnogo razmišljao o tome, što je posrijedi, gurnuo sam malo ustranu uplakanu, nepočešljanu i napola odjevenu ženu, pa utrčao u stan.

- Policija... - Racija... Zatvorili Rajnu ... - čuo sam kako žena, još uvijek jecajući, objašnjava što se desilo. A ja nemam vremena premišljati. Sto me sumnja obuzima. Ne, nije to samo strah, ne boji se tad čovjek za svoj vlastiti život, to je bojazan zbog ljudi, zbog druga Sime, zbog Rajne, zbog kovčega druga Šuha ...

- Gdje su oni? Gdje je Sirno? Što je s kovčegom? Da agenti nisu u zasjedi? - nadmeće trenutačno jedna misao drugu.

Sve se to odvija munjevito, u jednom trenutku uzbuđenja kad čovjek nema vremena za planiranje.

Sve su stvari u stanu bile prevrnute. Ništa nije bilo na svom mjestu. Tražim pogledom kovčeg. U žurbi protrčim kroz prvu sobu, a onda ga primijetim, baš na onom mjestu, gdje sam ga jučer poslije podne ostavio. Ne misleći ni o čemu skočio sam k njemu. Zgrabio sam ga radostan. Ali tad, ikad sam već držao ručicu kovčega u desnoj ruci, protnem od pomisli: agenti su u zasjedi, čekaju, podmetnuvši kovčeg, da vide tko će doći po njega. Jasno, tako su najlakše mogli saznati, tko su ljudi, kojima pripada ilegalni materijal iz kovčega.

Nisam se, međutim, više mogao povlačiti. Ako sam u stupici — treba se snaći i pobjeći. Samo, dakako, ako je kovčeg već bio tu, trebalo je i njega ponijeti.

Ponio sam kovčeg do stepeništa, a onda ga od mene uze Zvonko, pa pojurismo niz stepenice, dok je Rajnina sestra i dalje plakala.

Prvi provirim iz veže. Naši su drugovi još uvijek stajali pred zgradom u grupicama. Samo, sad više nisu oni sami stajali na ulici. Pred zgradom je stajalo nekoliko ljudi, koji su držanjem i odjećom odavali svoje policijsko zanimanje.

- Tu smo dakle, pomislim. Sad treba sačuvati hladnokrvnost - samo mirno, bez uzbuđivanja — smirivao sam samoga sebe.

Pošao sam uz Zvonka prema tramvajskoj pruzi. Na uglu Ljubljanske ulice pojavljivao se tramvaj. Zvonko i ja požurimo. Naši su drugovi, išli iza nas, a agenti za njima. Na izgled nismo bili uzbuđeni. A i oni su mislili da smo im siguran plijen. Vjerojatno su htjeli da ih dovedemo do mjesta, gdje kanimo spremati kovčeg.

Zvonko je s teretom uskočio u zadnja tramvajska kola. Naši prijatelji pritrčase i uđu u prva, a agenti, koji su ih u stopu pratili, za njima. Ja sam, iza Zvonka, stao jednom nogom na stepenicu, prihvativši ručku kovčega rukom, dok sam se drugom nogom još uvijek podupirao o pločnik. Kondukteri su zazvonili.

- Ulazi, idemo! - opomenu me kondukter.

- Svi su ušli! - odgovorim mu, ne gledajući njega, nego prva kola, u kojima su bili agenti.

Kad je tramvaj već krenuo, iskočio sam, povukavši sa sobom i kovčeg. Zatim to učini i Zvonko. Naši su čuvali u prvim kolima prva i zadnja vrata: zaikrčili su prolaze, da agenti ne bi počeli za nama iskakivati.

Ostali smo iza tramvaja samo s kovčegom na pločniku. Agenti bi se mogli vratiti. Treba što prije zamesti trag i požuriti u Mesničku.

Opet počinje jurnjava. Noseći teški kovčeg išli smo niz Klaićevu ulicu, prema Čelapovoj knjižari kod Kazališnog trga.

Jaro je vjerojatno na ugovorenom mjestu još uvijek čekao.

Pretpostavljamo, da su se agenti dosjetili našem triku i da nas sad traže.

S kovčegom smo u opasnosti, a ni kovčeg nije osiguran, dok ga ovako zadihani vučemo po gradu. Trebalo ga je što prije smjestiti na sigurno mjesto, pa smo žurili ne zastajkujući čak ni kad bi jedan od drugoga preuzimali teret.

To nije bio dug put, trka Klaićevom i vožnja tramvajem Frankopanskom ulicom do Mesničke, ali dovoljno bi bilo da nas agenti i izdaleka primijete: odmah bi nas prepoznali po teretu, koji smo vukli. Bili smo zadovoljni, kad smo desetak minuta kasnije pričali Jaroslavu Hvali o našoj trici.

- No dobro, drugovi, dobro ... važno je da stvar ide ... ne treba nervoze... - smješкао se Jaro, hladnokrvan kao i uvijek, ispuhujući vješto kolutove dima.

Nešto kasnije kovčeg smo spremili. Jarin prijatelj nas je dočekaio drugarski, vrlo uslužan. Bio je dijete dobro stojeće građanske porodice, kao i Jaro, samo taj mladić, nije razmišljao o politici i društvenom uređenju, dok je Jaro, čitajući vrlo mnogo, rano pristupio komunističkom pokretu.

Mislili smo, da je kovčeg nekoliko dana siguran, dok nam naša viša veza ne javi, kamo da ga prenesemo. Ali, morao sam još istog dana, u nedjelju dok smo bili na Savi i htjeli u »Gusaru« veslati, kazati:

- Baš smo baiksuzi!

U Zagreb je, naime, tih dana trebao doći kraljevski regent, knez Pavle. Naš student, kolikogod je bio uslužan, ipak se opravdano prestrašio. Policija je premetala svaku kuću u svim ulicama, koje su vodile prema Gornjem Gradu.

- Opet smo »u sosu« — bez uzbuđenja, smiren, kao da kaže: ručak nije dobar, pričao mi je o svemu tog popodneva na obali Save Jaroslav Hvala: - Mladić je dotrčao k meni

uzbuđen i nesretan. Očekuje se premetačina i u njegovoj kući. Kovčeg moramo odnijeti.

Šutim - ljutit. Nervozno koračam. Više ni sam ne znam po kojiput sam se u zadnja 24 sata upitao: što učiniti s kovčegom?

- No, no, samo mirno... Sve sam uredio. Spremište je nađeno - počeo me je smirivati Jaro, smješajući se krajičkom usne, dok je u drugom dijelu držao kamiš ugašene lule.

čim je čuo za dolazak regenta, Jaro je obišao nekoliko prijatelja. Tako je posjetio i sestru Moše Albaharija. Njen stan nije bio policiji sumnjiv. Mošina mu je sestra kazala, da kovčeg možemo još istog dana prenijeti k njoj.

Nismo više ni pomišljali na veslanje. Nije nas više zanimalo sunčano popodne. Morali smo spremiti kovčeg. Samo, nije ni to više bilo lako. Opet su iskrsele prepreke. Ovaj put, možda, najopasnije. Policija je, naime, već stupila u akciju: počele su premetačine kuća u Mesničkoj ulici. Zaustavljali su svakog prolaznika i pregledavali ga, a naročito one, koji su nosili kovčege.

- Što sad? - pitam poluglasno sebe i Jaru. A on, smiren, šuti, otpuhuje prozirne dimove, lupka lulom o lijevi dlan:

- No, no, bez uzbuđenja... Izlaz uvijek postoji, samo ga treba naći.

Ne sjećam se čovjeka s kojim je bilo ugodnije raditi nego s Jarom. Nije bio samo hladnokrvan, nego je uvijek znao smisliti nešto pametno, imao je u svakoj prilici neku prikladnu ideju. To se desilo i ovaj put. Dok sam ja predlagao jednu po jednu kombinaciju, a odmah zatim odustajao od svake, Jaro je šutio, dok nije smislio nešto prihvatljivo:

- Prevarit ćemo žace. I to vrlo jednostavno. Bit ćeš težak bolesnik...

Jednostavan, a ipak vrlo dobar pothvat trebalo je biti to prenošenje kovčega sekretara Mjesnog komiteta. Prihvatio sam Jarin prijedlog, jer drugog izlaza nisam našao. Bojao sam se - nikad nisam glumio, a sad moram odigrati teškog bolesnika.

Jaro je našao jednog vozača taksija i pozvao ga u Mesničku ulicu. Rekao mu je da žurno treba prevesti u bolnicu svog prijatelja, jednog teško oboljelog studenta.

Taksi je stigao u dogovoreno vrijeme. Prije toga Jaro mi je vrlo vješto omotao neki vlažan dugačak ručnik oko glave. Kad je pred kućom čuo šum motora, ponio je kovčeg u jednoj ruci, a drugom je pridržavao mene, kao da uopće ne

mogu sam hodati. Sam je sjeo kraj vozača, a kovčeg je stavio na zadnje sjedalo, polegnuvši me preko njega.

Na izlazu iz Mesničke saobraćajna palica se diže pred nama: Stop! Nekoliko agenata i policajaca u uniformama stajalo je na pločniku s jedne i druge strane ulice.

- Kakav je to barbarluk!? - zagalami Jaro na policajca, koji se za tren zbuni pred takvom odlučno«ću drskog mladića: — Vidite valjda da čovjek umire... Ovo je sve što mogu za nj učiniti: treba ga hitno prevesti u bolnicu...

Policijac za trenutak zbunjen ustuknu, a Jaro to iskoristi:

- Vozite, samo brzo! - naredi vozaču i mi za nekoliko trenutaka zamakosmo za ugao Frankopanske ulice, da bismo se za deset minuta zaustavili u Martičevoj ulici, gdje smo Jaro i ja, s kovčegom dakako, izišli, plativši dobro vozaču.

Mošina sestra je stanovala u ulici, koja danas nosi ime Narodnog heroja Josipa Kraša. Očekivala nas je, provirujući iza prozorskih zavjesa.

Tek kad smo gore stigli, sad sasvim zadovoljni, prvi smo put pomislili: što je u kovčegu? Ovo je, zapravo, dosad bilo jedino mjesto, gdje smo kovčeg mogli otvoriti i pogledati, što je u njemu.

Kad otvorismo poklopac pred nam se ukazaše leci s proglasom Centralnog komiteta.

- Lijepo bismo se proveli, da su nas uhvatili s ovim materijalima! - smješkali smo se obojica čitajući proglas.

Tekst proglasa je, međutim, imao nekoliko griješaka. Mi-jenjale su smisao teksta; pa ih je valjalo ispraviti. Kad smo to učinili, obavijestili smo Mjesni komitet o svemu, a onda, primivši od drugova iz Komiteta adrese iz unutrašnjosti, kamo je trebalo poslati materijal, obavili smo posao do kraja.

Već sutradan je nekoliko stotina kuverata s proglasom Centralnog komiteta predano na zagrebačke pošte, da bi ih naši drugovi mogli pravovremeno primiti.

Jaroslava Hvalu koji je odrastao u bogatoj obitelji, nije siromaština natjerala da se bori za jedno pravednije i bolje društveno uređenje, već rano sazrela svijest o nepravdi. On nije samo ovom prilikom pokazao hladnokrvnost, poduzetnost i spretnost hlabrog komunista. Ova akcija nije bila ni prvo, a ni posljednje, što je učinio za komunistički pokret. Nije, međutim, dočekao Oslobođenje, nije čak dočekao ni Revoluciju.

Rastali smo se po okupaciji Zagreba, kad je mene CK poslao u Slavoniju. Veze sa Zagrebom bile su slabe i ja nisam znao što se sve tamo zbiva. Tek kasnije, kad je već Ustanak naveliko buktao, sreo sam se s drugom Milinkovićem, koji mi je ispričao događaje iz Kerestinca, gdje je i Jaro bio zatvoren.

CK Hrvatske je organizirao oslobađanje naših drugova iz Kerestinca. Plan su pripremali drugovi Mrazović i Belinić. Međutim, kad je sve već bilo pripravno, kad su već stupili u vezu sa zatvorenicima i našli mogućnost, da im dopreme oružje u zatvor, u kolima seljaka koji su vozili pijesak - zlosretnom intervencijom kominterne — plan je propao.

Zatvorenici su i sami sve poduzeli, da se spase. Jaro je bio jedan od glavnih organizatora. Dogovoreno je, da on u odsudnom trenu baci deku na stražara, kako bi ga razoružao, te s tom puškom oslobodio ostale zatvorenike. On je tako i učinio.

Sve je bilo pripravno za bijeg. Zatvorenici su počeli na brzinu napuštati logor. No okolne ustaške formacije, obavještene o namjerama naših drugova, opkolile su bjegunce. Kako zatvorenici nisu imali dovoljno oružja, u neravnoj borbi bili su pobijeni. Među njima stradao je i hrabri mladić Jaroslav Hvala.

DOM KOMUNISTA

Izgledalo je kao da se vojna jedinica priprema za napad. Još je bila noć. Ni tri sata iza ponoći. Grad sneno miruje. Iako se nije čula ni truba ni zvono, mladići su užurbano poustajali. Samo se još poneki dremovno protezao u krevetu.

- Idemo! Požuri! - čuli su se glasovi onih, koji su se već spremili.

U 3 sata svi su bili spremni. Uzbudeni pomalo, ali svi dobro raspoloženi, pošli su zajedno iz Gregorjančeve 23. U isto je vrijeme slična grupa izašla i iz Hercegovačke 111.

Žurili su da prije 4 sata stignu pred remizu: tramvaji toga jutra nisu smjeli iz spremišta. Trebalo je obustaviti promet.

Šezdeset mladića stiglo je pravovremeno. Bili su to studenti, stanovnici dviju zgrada doma Josipovac. Zahvaljujući njihovoj poduzetnosti i dogovoru s partijskom organizacijom tramvajaca, toga dana, 1. svibnja 1940. godine, bio je obustavljen tramvajski promet. Svi su tramvaji ostali u remizi.

U to je vrijeme Josipovac jedna sređena, dobro organizirana, partijska jedinica. U nekoliko predratnih godina stanovnici Josipovca su odigrali vrlo značajnu ulogu u jačanju i razvijanju revolucionarnog, komunističkog pokreta na Zagrebačkom sveučilištu.

Josipovac je bio sastajalište komunističkih aktivista iz više generacija. Baš stoga, što je uvijek bio pun naprednih studenata, što je jamčilo tajnost i uspješnost ilegalnih akcija, u zgradama Josipovca održano je mnogo skojevskih i partijskih konferencija, a još više dogovora, još više priprema ilegalnih akcija.

Iz ekonomsko-socijalnih razloga u Josipovac su dolazili studenti iz unutrašnjosti, djeca siromašnih roditelja, bez sredstava za normalan studij. Iz istih razloga i sam sam došao na Josipovac.

Socijalna osnovica stanovnika Josipovca održavala je socijalnu strukturu studenata Sveučilišta. Tako je školske godine 1939-40. u Zagrebu bilo oko 7.000 studenata, a od toga je samo 0,6% bilo radničkih sinova i 17,7% sinova seljaka, što znači da ih je zajedno bilo oko 1.400. No, osim ovih siromašnih studenata, bio je znatan broj onih, što su potjecali iz srednjih slojeva, od kojih je jedan dio, kao i od onih što su porijeklom iz radničkih ili seljačkih obitelji, koji su također dolazili stanovati u Josipovac.

Inače je ukupni kapacitet svih domova na koje su mogli računati siromašni studenti bio ograničen. Tri doma, koliko ih je postojalo prije rata, ne mogu primiti sve studente bez stanova.

Dom u Runjaninovoj 4 mogao je primiti 300 studenata.

Dom studentica, otvoren tek 1940. godine, imao je 100 ležaja.

Josipovac obje zgrade, u-Gregorjančevoj i Hercegovačkoj mogao je primiti samo 60 mladića. i

Osim Josipovca, komunisti su držali i upravu ženskog studentskog doma. To je za ilegalni rad bilo neobično povoljno.

Budući da je Josipovac sa svojim stanovnicima imao veoma značajnu ulogu u razvoju naprednih ideja, u odjelotvo-
renju komunističkih akcija, kao i u suzbijanju nacional-šo-
vinističkih i fašističkih ideja, iznosim svoja sjećanja o tome domu.

Sve do 1930. godine nije bilo ustaljenog smještaja materijalno neosiguranih studenata. Od 1927. godine, prema pri-
čanju profesora Dodića, kojii sad predaje na III. zagrebač-
koj gimnaziji, osnovano je u Akademiji za likovnu umjet-
nost u Ilici bijedno prihvatilište, gdje se moglo samo pre-
spavati.

Tek 1931. godine budući da tamo nisu mogli obitavati, studenti sele iz Akademije u jednu starinsku zgradu, gdje je prije bio samostan, u ulici Mošinskoga. Tu se moglo smje-
stiti oko 80 studenata. Zapravo, kapacitet je bio upola ma-
nji, ali nužda čini svoje. Spretni mladići su slagali krevet
nad krevetom, zbijali jedan ležaj uz drugi, poneki čak spa-

vali zajedno, da bi ih se moglo što više smjestiti. Bilo je mnogo bolje nego spavati na željezničkoj stanici ili po čitavu noć povlačiti se po tuđim vežama.

Tako je dom u ulici Mošinskoga, prvi dom Josipovac, uz pomoć raznih socijalnih organizacija, pružio siromašnim studentima bolje uslove života, omogućio im koliko-toliko lakši studij.

Domom upravljaju sami studenti. Članove uprave demokratski biraju. Obično studenti biraju najpoduzetnije, one koji su se znali snalaziti i pomoći sebi, kao i svim svojim kolegama iz doma. Dodić se sjeća, da je prvi predsjednik bio Pajo Stošić, koji sad radi kao inženjer, a poslije njega za predsjednika uprave izabran je drug Sutlar.

Sve do 1936. godine, uprave doma su bez jedne određene političke orijentacije, uglavnom s građansko-deмократским sklonostima. Tek 1936. godine osjetio se življi politički rad. Komunisti u domu uspijevaju odlučnim zahtjevima, koji zadiru u bitne životne probleme studenata, steći sve veću podršku svojih kolega. Ta se aktivnost u prvom razdoblju očituje u nastojanjima, da se uprave biraju po određenim pravilima, da se organiziranije, planski, pristupi zahtjevima za povećanje pomoći siromašnim studentima, a isto tako, jedan od značajnih zahtjeva i nastojanja studenata komunista, bio je zahtjev, da u Josipovcu ne mogu stanovati reakcioneri.

Aktivnost komunista u Josipovcu počela je u razdoblju, dok se na čelu uprave nalazio Dinko Tudor, koji je dugo vršio tu dužnost. Poslije njega te su akcije nastavljene u vrijeme predsjednikovanja Save Kuzle. Osim te dvojice, od 1936. godine u domu obitavaju i poznati komunisti-studenti Ranko Špika i Ivica Mažar, kao i još neki drugovi, koji su poslije toga bili članovi uprave doma gotovo u svim godištim do rata.

Osjetivši da napredna strujanja potječu baš od stanovnika Josipovca, reakcionarne vlasti pokušavaju zatvoriti ovaj dom. Kriza je nastupila 1938. godine, kad je osnovan »Ured za socijalno zbrinjavanje studenata«. Jedan od prvih manevara tog ureda za »zbrinjavanje« bilo je nastojanje, da se Josipovac likvidira.

Komunistička uprava Josipovca zasjeda. Treba pronaći izlaz. Ako se dom rasformira, studenti će biti izbačeni na ulicu. Nešto se mora poduzeti.

Treba unajmiti nečju drugu zgradu! - predloženo je na sastanku. Međutim, gdje pronaći zgradu? A i sredstva za najam treba smoći. Svi su zaduženi: tražiti

Stanovnici Josipovca su uzbuđeni. - Zar ćemo na ulicu?

- čuju se neprekidno pitanja. I, doista se činilo da će biti kao i prije 8 godina, kad studenti nisu imali dom, pa čak niti pristojnog prenoćišta.

Ipak, ispitavši prilike, komunisti su se snašli. Pronađena je pogodna zgrada. Samo je još trebalo otići do vlasnika i unajmiti je. Dvojica iz uprave doma, Ranko Šipka i Nikola Francetić, odlaze k vlasniku zgrade.

Nenaseljena kuća je ustvari starinski dvorac u Gregorjančevoj ulici. Mladići dugo razgovaraju s vlasnikom. Pregovaraju o cijeni. Pokušavaju udobrovoljiti vlasnika:

- Ta, kad ste već u mogućnosti, da nam pomognete, ne ćete valjda dopustiti, da ostanemo na ulici — pokušavaju naši drugovi da smeikšaju vlasnika starinskog dvorca.

Nekoliko dana kasnije dvorac je bio studentski. Stanovnici doma iz ulice Mošinskoga mogli su napustiti svoj dotadašnji dom. Osim dvorca dobili su još jednu zgradu u Hercegovačkoj ulici. Ta je kuća bila stara, prilično tijesna, a imala je svega nekoliko soba. Ali - i to je bolje nego ulica!

Stanovnici Josipovca su od tada stanovali u te dvije zgrade: u Hercegovačkoj 111 i Gregorjančevoj 23.

U upravi su komunisti ili skojevci. Ali svi stanovnici još tad nisu politički opredijeljeni. Bilo je među njima čak i frankovaca.

Dodić se čak sjeća, da je u Josipovcu stanovao i ubica Krste Ljubioića, poznati frankovački terorist Grga Ereš. Neki još i sad pamte, ikako je Ereš mnoge diskusije, koje među stanovnicima Josipovca nisu bile rijetke, započinjao ili završavao samoživom filozofijom:

- U se, na se i padaše! To je osnovno.

Bio je zaista dosljedan. I kasnije se držao toga gesla. Prodavši se potpuno reakcionarnim grupacijama, dobio je pomoć od »Domagoja« i preselio u studentski dom u Runjaninovoj ulici. Spremajući ubojicu za buduća zlodjela, reakcionari su ga čak i hranili.

Ali, Ereš je otišao iz Josipovca. Otišli su i drugi reakcionarno opredjeljeni studenti. Stanovnici Josipovca su postali jedinstvena komunistička organizacija.

Ja sam stanovao u Gregarjančevoj ulici, u starom dvorcu. Imali smo tri sobe. Jedna od njih, ogromna, nekada sve-

čana dvorana, primila je najveći broj studenata. Među sobom smo tu sobu nazivali »kolodvorska«.

U vrijeme mog obitavanja u Josipovcu predsjednik doma je bio Ivica Mažar, a kasnije Slobodan Jovanović. Oba su bili članovi Komunističke partije.

Dok je Slobodan Jovanović bio predsjednik doma, Zvonko Ivanković je bio podpredsjednik, a Jefto šašić tajnik. Jedinu riječ imali su komunisti.

S takvim prilikama u domu moglo se mnogo toga poduzeti. Nije stoga ni čudo, što se mnoge akcije rađaju baš u Josipovcu. Nije čudno, što su svi stanovnici ovoga komunističkog obitavališta otišli 1. svibnja na remizu, da s ostalim studentima i tramvajcima zaustave promet. Nije čudno što su spavaonice bile pune ilegalnog materijala. Nije čudno što smo bili reakcionerima i policiji na zubu.

U jesen 1939. godine, kad se često moglo čuti o frankovačkim terorističkim akcijama, pred Josipovcem su se okupili napredni studenti. Na medicinskom fakultetu su se održavali izbori za upravu Stručnog udruženja. Znalo se, da frankovci spremaju napad na birače: htjeli su spriječiti u glasanju sve napredne studente, o kojima su znali da ne će glasati za njihovu listu.

Oko 400 studenata ljevičara nalazilo se već od ranog jutra pred domom u Gregorijančevoj ulici. Među njima su svi stanovnici doma. Plan akcije je dogovoren. Svatko zna što mu je dužnost. Svi su pripralni da suzbiju terorističku akciju frankovaca.

- Na medicinu! - čuli su se glasovi. I 400 mladića upute se da brane izborne žare.

Akcija je uspjela. Frankovci su razbijeni. Komunisti su pobijedi!! na izborima. Naši tad prvi put preuzimaju i upravu Kluba medicinara.

Nekoliko mjeseci kasnije, početkom 1940. godine, izvršeno je organizaciono sređivanje partijskih organizacija na Sveučilištu. Konferencija novoosnovane partijske organizacije zagrebačkog Sveučilišta, u čijem su birou tada bili Sergej Vuković, Vojo Biljanović, Jaroslav Hvala, Vicko Raspor i ja, održana je u zgradi doma Josipovac u Hercegovачkoj ulici, gdje je bio prisutan i drug Rade Končar.

Predstavnici pojedinih fakulteta raspravljaju pojedinačno o svakom članu KP, kao i o kandidatima.

Konferencija je značajna stoga, što je otada aktivnost komunista na Sveučilištu postala još Lzrazitija, što su akcije

postale još brojnije, što je masovnost naprednog pokreta bila sve značajnija.

Još je jedna važna konferencija održana u Josipovcu. Bilo je to u dvorcu u Gregorjančevoj ulici. Konferencija je održana krajem veljače ili početkom ožujka 1941. godine. Pred okupljenim skojevcima referat je održao Vicko Raspor. Raspravljalo se o političkim prilikama i problemima rada na Sveučilištu.

Treba proširiti platformu rada »Studenata ljevičara« na kojoj bi okupljali što više studentske omladine... - sjeća se Vicko Raspor da je govorio na toj konferenciji: - a da bi se što uspješnije provelo, naziv »Studenata ljevičara« treba promijeniti u »Narodna studentska omladina«, pod kojim bi imenom napredni studenti ubuduće trebali nastupati u svim akcijama ...

U domu su Branko Cvjetanović i Vicko Raspor sastavili i jedan letak u vezi s odlukama te konferencije: u letku je obrazložen stav »Narodne studentske omladine« i širina platforme djelovanja. Letak međutim nije tiskan radi svjetskih političkih događaja koji su slijedili, uvukavši Jugoslaviju u rat.

Napredna aktivnost stanovnika Josipovca bila je zapažena i u javnosti. Vlastima to nije išlo u prilog. U početku su njihove akcije protiv Josipovca prilično prikrivene, s vremenom, međutim, kako djelovanje stanovnika iz Gregorjančeve 23 i Hercegovačke 111 postaje sve aktivnije, to i vlasti sve otvorenije napadaju ova komunistička uporišta.

U konstantnim napadima na Josipovac najdosljedniji je »Ured za socijalno zbrinjavanje studenata«, koji osobito koristi bansku uredbu od 20. rujna 1940. godine.

Koristeći sve moguće načine za pritisak na dom komunisti, reakcija ne bira sredstva. Tako se jednom prigodom desio ovakav slučaj:

Još od osnutka Josipovca bio je običaj, da njegovi stanovnici svake godine organiziraju sabirne akcije među građanima za pomoć siromašnim studentima. Građani su bili prilično darežljivi. I sami su suosjećali s najsromašnijim studentima. Kad su komunisti preuzeli upravu doma u svoje ruke, vlasti uz policijsku pomoć pokušavaju zabraniti te akcije.

1940. godine je sabirna akcija bila izričito zabranjena. Nakon naših intervencija i pritiska javnosti, koja nas je

podržavala, policija je morala popustiti: dali su nam odobrenje za sprovođenje akcije. »Ured za socijalno zbrinjavanje studenata« protestira. Bune se što je odobrena sabirna akcija.

Akcija je, međutim, organizirana. Sakupljači su se razili po ulicama i privatnim stanovima. I dok je »Ured za zbrinjavanje studenata« na sve strane intervenirao, kako bi nam zabranio prikupljanje pomoći, o čemu smo mi bili obaviješteni, naši su se drugovi žurili, da prvog dana prikupe što više priloga.

Jedan od sakupljača bio je Zvonko Ivanković. Njegovo je sabirno mjesto bilo kod Uspinjače. Dok je on tu dežurao, naišao je Otokar Keršovani.

- Crveni ili bijeli? - upitao ga je drug Keršovani, misleći pritom: prikuplja li to pomoć neka napredna ili reakcionarna organizacija. A kad mu je Zvonko odgovorio, da su to crveni, Keršovani mu je pružio stodinarku: — E, pa neka rastu crveni!

Do predveče smo sakupili oko 14.000 dinara. Akcija je bila uspješna, pa nam niti nije bilo previše stalo do tog, što nam je »Ured za socijalno zbrinjavanje studenata« zabranio daljnje sakupljanje. No, ipak, bilo je prijatno osvetiti im se. Uskoro se ukazala pogodna prilika. Događaj je zapravo smiješan, ali dobro ilustrira ondašnje prilike.

Dvojica drugova iz Josipovca, Zvonko Ivanković i Jefto Sašić nosili su slamu za slamarice u dom u Hercegovačku ulicu, gdje smo obnavljali slamarice. Slamu je trebalo prenijeti čak iz Maksimirskog dobra. Sve do Iličkog trga studenti su išli pješice, natovareni slamom.

- Je li to mobilizacija? - pitali su ih uzbuđeni građani.

— Ne, ne - smirivali su ih Zvonko i Jefto: — Nije to mobilizacija, već pomoć banske vlade siromašnim studentima.

Građani su, dakako, protestirali. Pijuckali su na ulicu,

1 j Uti:

— Eh, i to je neka vlada i pomoć!

Uz sve napade na Josipovac, dom je i dalje opstojao. I ne samo da je ostao, nego je i komunistički rad u njemu postajao sve življi, sve mnogostraniji i bogatiji. Josipovac ima sve odgovorniju ulogu u raznim akcijama, koje organizira Komunistička partija ili SKOJ na Sveučilištu.

Budući da su stanovnici Josipovca razvili vrlo značajnu ilegalnu aktivnost, ne samo da smo bili trn u oku vlastima

i policiji, nego su se i po nas katkad dešavali neprijatni **slučajevi**. Tako se desilo i jednom prigodom, kad smo dijelili letke Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske. Na ugovorenom mjestu, gdje su se trebali naći učesnici akcije, nisu u dogovoreno vrijeme stigli neki drugovi. Dakako, odmah smo pomislili, da su ih agenti ili policajci pohvatali. A ikako su ti drugovi stanovali u Josipovcu, vjerovali smo da će iste noći doći do premetačine.

Dogovarali smo se: - Kuda koji, - samo van iz doma! Neka se svaki snađe za noćas. - I tako je te noći samo nekoliko stanovnika ostalo u domu. Svi ostali spavali su u gradu kod znanaca ili prijatelja. Budući da sam već izvjesno vrijeme bio prijavljen da stanujem drugdje, kod radnika Milana Samardžić, a ne u Gregorijančevoj 23, gdje sam doista i stanovao, ostao sam u domiu.

Policija je u dom upala na prepad. Najednom su se začuli uzvici i prijeteće:

- Policija!
- Da se nitko ne udaljuje! - čula su se naređenja.

Najprije su potražili čuvaricu doma. Ona je međutim još polugola skočila kroz prozor, dok su policajci čuvali ulaz. Bila je član Partije i sanala je da će je zatvoriti, ako je uhvate.

- Tko je od vas predsjednik? - pitao je jedan od policajaca, dok mi u glas ljutito podrhtavao.
- Ne, kažemo predsjednika nema ovdje.
- Tko je od vas u upravnom odboru? - istim glasom ispituje policajac.

Zgledasmo se, a onda se ja javim:

- Izvolite?

Obavijestio me, da će izvršiti premetačinu doma, na što su se odmah dali na posao. Premetačina je međutim bila bez uspjeha, jer smo bili sklonu li sve ono što bi moglo biti kompromi tirajuće.

Nitko nije bio uhapšen. Na vrijeme smo se snašli. Ta bilo je to vrijeme ilegalnog rada i stalno nam je bilo na pameti: policiju i vlasti treba izigrati.

Mnogo nam je pomogao Josipovac. Svi se njegovi stanovnici rado sjećaju godina provedenih u njemu. Jer to su bile godine plodnog rada, godine mnogih akcija, godine jačanja naprednog pokreta na Sveučilištu.

Pred okupaciju studenti su napustili obje zgrade doma Josipovac. Ostao sam sâm u Gregorijančevoj ulici u zgradi

broj 23. Tada sam vršio dužnost sekretara partijske organizacije Sveučilišta i trebao sam među ostalim zadacima prije nego fašisti upadnu u Zagreb predati drugovima iz Mjesnog komiteta svu imovinu doma. Mjesni komitet je osnovao jednu radničku menzu, kojoj je pripao sav namještaj.

I tako je početkom travnja 1941. godine, kad sam zaključao vrata Gregorijančeve br. 23, prestao postojati dom Josipovac, značajno uporište studenata-komunista u borbi za svoja prava.

CRVENI PRAZNIK

Premda je tog jutra grad izgledao posve obično, atmosfera je bila čudna. Kao da smo svi nešto očekivali. Radnici su rano ustali i napustili svoje stanove. Isto to su učinili i drugih dana, idući na posao. Samo toga jutra svi su znali da ni jedan ne će u tvornicu, na gradilište, u ciglanu, u pekaru . . . Uzalud će sirene najavljivati početak rada, uzalud će nadglednici nervozno provirivati prema ulazu, uzalud će tvorničani bjesnjeti.

Čitave noći nisam mogao zaspati, premda sam se prisiljavao. Nikako da zadrijemam. Obuzimala me mašta i gorljivo iščekivanje. Ne mogu reći, da nisam pomalo i strahovao. Ne od onog što se meni samom moglo desiti ; ta otkud zanesenom dvadesetogodišnjaku strah zbog vlastita života; nisam ni mislio o sebi, nego sam pomišljao, što će se desiti ako nam plan ne uspije. Vrtio sam se u (krevetu, uzbuđen: što ako nas već u početku uspiju razbiti... ako...

Pomalo se i sad uzbuđujem, sjećajući se nekih detalja iz velike akcije. Krv uzavre pri pomisli na razjarene žene raspletenih kosa, na radnike s kamenjem, na studente s batinama, na policajce na konjima!

Bilo je to posljednje predratno proljeće. Posljednji radnički praznik, koji smo slavili u Kraljevini Jugoslaviji.

Ustao sam rano, budući da mi se i onako nije spavalo. Ustali su prije zore i moji prijatelji iz doma Josipovac, gdje je stanovala čitava grupa komunista. Pred domom smo se rastali. Imali smo različite zadatke. Oni su s partijskom organizacijom tramvaj aca trebali zaustaviti promet, a ja sam, kao član II. rajonskog komiteta KP trebao biti s radnicima Trnja i Kanala.

Koliko god sam poranio, svejedno nisam prvi stigao na dogovoreno mjesto. Na Kanalu, odakle smo trebali krenuti, bilo je već nekoliko radnika. A ni četvrt sata kasnije, počeli susve masovni je pristizati sa svih strana. Ljudi supričali živo, bučno. Bili su veseli. Glasan smijeh ponekad bi privukao pažnju okupljenih. Neki su stajali šutljivo, namr-godeni. Jedan visoki mladić pjegava lica s nakrivljenim kačketom na ravnoj, još mokroj i začesljanoj kosi, povede pjesmu:

*Budi se Istok i Zapad,
Budi se Sjever i Jug ...*

Desetak radnica, koje su u skupini prilazile okupljenima, čim su čule pjesmu, udaljene još gotovo 100 metara, prihva-tiše pjesmu.

- Živio 1. maj, praznik ugnjetenih! - visoko, ali vrlo pro-dorno, uiskliкну sitna, mršava žena, kad se grupa radnica sasvim približila Kanalu. Hrapavi, promukli, igličasti, nje-žni, blagi, ljuti, zanosni, odvažni glasovi prihvațiše usklik, a onda se opet razliježe pjesma: »... naprijed, uz druga je drug...«

Bilo nas je već toliko, da smo mogli krenuti. Već smo se bili dogovorili za polazak, kad li najednom, nepredviđeno, nekoliko mišićavih ruku podigoše na ramena nekog mlađeg čovjeka u masnom kombinezonu.

- Mir! Tišina! - ustalasa se okupljena skupina.

- Drugovi... — pruži govornik ruke nad sobom: — drugo-vi, ovo je naš dan... - Živio! - uskliknu netko, a zatim: Slavit ćemo ga! - Da, slavit ćemo ga, pa neka poteče krv, neka grad bude crven... Za svoja se prava borimo, za In-ternacionalu...

Ruke digoše transparente, kape poletješe nad glavama, stegoše se pesnice, okupljeni se svrstaše u kolonu, a onaj mladić pjegava lica započe pjesmu, koju svi, onako u hod u prema centru grada, prihvațiše.

Koračajući zanosno, gotovo da smo i zaboravili, da po-stoji policija. Primjetili smo tu i tamo pokojeg policajca, ali su se ispred nas sklanjali. Vidjeli su, da tako usamljeni ne mogu ništa učiniti. Samo nam je jedan, u Vlaškoj ulici, stao na put. Skinuo je pušku. Stavio je na nju i bajonet. Nitko se i ne okrenu na cilik stakla u izlogu. To su radnici bacili u stranu policajca, koji ošamućen ostade ležati u raz-bijenom izlogu.

Znao sam, međutim, da se policija pripremila. Ovi pojedinačni istupi nekih policajaca nisu bili za nas nikakva prepreka. Ali baš to, što su nam se uklanjali u prolazu očito je kazivalo, da su negdje skoncentrirali svoje snage. Centralni komitet je predviđao, da će policija sa svim svojim mogućnostima pokušati razbiti učesnike manifestacija.

- Gdje su, pitao sam se - gdje nas čekaju? - a nosio me opći polet, kojem nitko nije mogao odoljeti. Organizirana radnička klasa je u tom razdoblju bi'a već toliko osnažena, da je bila sasvim pripravna i za revoluciju. Njen otpor, očitovan sve učestalijim demonstracijama i manifestacijama posljednjih godina pred rat, bio je neprijatna opomena buržoaziji.

Svaki javni istup radničke klase bio je organiziran pažljivo i veoma savjesno. Niti svih demonstracija držala je u svojim rukama ilegalna Komunistička partija. Partijske organizacije su naročito pripremale prvomajsku proslavu.

Već nekoliko tjedana ranije Partija je pristupila razradi p'ana proslave. Očekivale su se najstrože policijske mjere. Stoga je u ilegalnim, kao i u javnim organizacijama, koje su vodili komunisti, savjesno raspravljano o općem planu proslave, kao i o svakom detalju, o akciji svake grupe, o posebnom zadatku svakog komunista. Predviđajući određene manevre policije, Centralni komitet je prema njima planirao javno istupanje manifestanata. ,

- Organizirati miting s demonstracijama; plan provoditi tako, da bude što manje žrtava; djelovati masovno, ali tako, da je svaka grupa na mjestu, koje joj odredi opća organizacija - javljeno je iz Centralnog komiteta.

No, za proslavu radničkog praznika, samo sa suprotnom namjerom da spriječi proslavu, spremala se i buržoazija. Pripremali su svoje snage. Za borbu protiv Partije htjeli su iskoristiti i radnički praznik.

A, eto, kolona radnika sa Sigečice, Kanala i Tmja približava se centru grada, a nigdje veće grupe policajaca. Pomislio sam u jednom trenu, da su sve snage poslali pred druge radničke grupe, koje su iz još dva smjera krenule prema današnjem Trgu Maršala Tita, gdje se trebao održati miting.

Izvikujući parole, marširaju radnici uz takt Interaadonale i'i robijaških koračnica. Žuljevite ruke mašu kapama i kačketima. Na otvorenim prozorima građani gledaju revolucionarnu povorku.

*Sred pušaka bajonete,
Straže pokraj nas ...*

Dok odjekuje pjesma radnika, što su se zbili u dugačkoj koloni, ja se još uvijek pitam, gdje će nas dočekati policajci.

- Stoj! Naređujem: stoj! - najednom, na ulazu u Ilicu, policijske naredbe nadjačaše radničke glasove. Čekala nas je jedna poveća grupa s puškama na gotovs.

*To će biti posljednji i odlučni teški boj,
Naprijed za Internacionalu ...*

Radnici su odgovorili proleterskom pjesmom i ne pomišljajući da na tren zastanu. Smiono su gledali u puščane cijevi približujući im se sve više.

- Živio praznik robova! - u krik se prolomi parola. Mlađiću, koji ju je uskliknuo, sa strane priskoči policajac i zamahnu kundakom na nj, ali ovaj se spretno pognu, pa se svom snagom baci policajcu u stomak.

*To razum grmi u svom bijesu,
Ustani rajo, diži se ...*

Policijski kordon je probijen. Marš je nastavljen. Ali to više nije onaj jutrošnji poletni zanos, nego i bijes, gnjev ljudi, kojima je sve lijepo zabranjeno. Zanosni gnjev nas je nosio i dugim koracima kročili smo prema kazalištu. A iza nas, na ulicama, ostajali su komadi razbijena stakla, polupanih stolica, kamenja i erij epova. Znak da smo se probili.

Ali što smo od današnjeg Trga Republike išli dalje, bilo je sve teže. Na svakom koraku su policijske grupice iskakale pred nas, mašući kundacima i prijeteci, da bi odmah zatim, kad bi već vidjeli da ćemo proći, naređivali:

- Raziđite se! Narode, raziđi se! - što mi, dakako, nismo htjeli niti čuti.

Pravi, najžešći sukob, onaj, koji sam zapravo još od jutros očekivao, počeo je u Masarykovoj ulici.

Isprili su se pred nama sa isukanim sabljama. Zbijeni, išli smo na njih, na okovane kundake, na gumene palice, na britke sablje. Pjesma nije utihnula. Premda goloruki, ipak jurišamo. Udaramo šakama, glavama, nogama, grizemo, rušimo. Pogotovo su se žene pokazale kao neopisivo hrabre.

Padale su na ulicu okrvavljene, a onda odmah ustajale, onako ranjene, i bacale se na policajce vrišteći, vičući, pjevajući.

Za koji tren bismo ustuknuli, a onda opet, okupljeni navalili. Sve što nam je dolazilo pod ruku bilo je u tim trenucima pogodno za udaranje. Bacali smo kamenje, cigle, komade razbijena pokućstva, cipele.

Ulice su bile okrvavljene. Izmiješali se policajci i demonstranti. U sukobu nije bilo pravih čvrstih grupa, već se tuklo prsa o prsa. Kao da smo u jurišu uskočili u neprijateljske rovove i sad se obračunavamo u konačnom obračunu, kad više nema odstupanja.

A u isto vrijeme, dok smo se mi probijali Maisarykovom ulicom, nekoliko je većih skupina radnika navaljivalo na policajce na ostalim prilazima Kazališnom trgu. Jedna snažna povorka krenula je s Trešnjevke. Još ujutro je u pola pet sati skupina komunista i skojevaca upala u remizu u dogovoru s tramvajskim radnicima. Tramvaji su bili zaustavljeni. Ni jedan nije toga jutra zvonio gradom. Komunisti, koji su obustavili tramvajski promet, kasnije su s radnicima okolnih radionica i tvornica krenuli prema kazalištu. Dakako, ni oni nisu išli bez zaustavljanja. Na svakom uglu čekali su ih policajci. Kako su se blížili centru, policajaca je bilo sve više. Ali tko da zaustavi komuniste revolucionarne Trešnjevke!

Tako je Kazališni trg bio opkoljen radničkim povorkama sa svih strana. Naši su se drugovi probijali iz Frankopanske i Masarykove, iz Savske i Klaićeve, od Botaničkog vrta i iz sadašnje ulice braće Kavurić... Naoružani policajci nastojali su da nas pod svaku cijenu rastjeraju. Sukob je bivao sve žešći.

Razbijajući s radnicima jednu skupinu policajaca, najednom sam se našao pred restauracijom »Kolo«. Iz današnje ulice braće Kavurić nastupao je vod policajaca. S isukanom sabljom, kočopereći se samozadovoljno, stupao je na čelu dvoreda poznati krvolok, oficir policije Pavlović.

Obuzeo me čudan zanos. Neka nerazjašnjiva radost, ili posebni bunt, što li! Nisam se u tom trenu mogao obuzdati. Poigravao sam na mjestu, uzbuđen. U ruci mi se našao komad cigle. Nisam ništa određeno mislio toga momenta, ali kad se vod sasvim približio, bio sam pripravan za akciju. Bilo je to kao za gimnazijskih dana, kad sam kod rođaka u Slavoniji satima znao kamenjem gadati telegrafске stupo-

ve. Vratila mi se dječaka vještina i odlučnost. »Ne smijem promašiti!« - pomislio sam i zamahnuo, bacivši ciglu prema oficiru.

Pogodio sam ga u glavu. Dok mu je krv curila niz lice, oficir se posrćući podiže. Psovao je, a onda ljutite zagalamili:

- Za njim! Živoga gada hvatajte! - izbezumljen od bijesa naređivao je policajcima, koji se dadoše u trk za mnom. Razvijeni u strelce, kao da je pred njima neprijateljska jedinica, a ne goloruki student, pojuriše za mnom.

U trku sam se obazirao oko sebe. U blizini je bilo malo naših. Primijetio sam nešto dalje Jožu Horvata, kako baca na policajce kamenje, a iza njega je to isto učinio Ivica Mažar. Bježeći pred goničima, uspio sam još vidjeti, kako je Ivica uspio pogoditi jednog policajca na konju.

Za mene je bilo opasno. Pavlović me je htio živog. Morao sam pobjeći. Trčeći prema Sveučilišnoj knjižnici, primijetio sam pet konjanika za sobom.

Baveći se sportom, mogao sam dosta brzo trčati. A kad se čovjek nađe u opasnosti, onda mu krila narastu. No uza sve to, konji su mi se sve više primicali. Znao sam da dugo ne ću izdržati. Još koji tren i - gotov sam.

Velika grupa demonstranata, koji su stajali kraj Botaničkog vrta, saosjećajno me gledala. Znao sam da bi mi rado svaki od njih pomogao. Nisam ni očekivao pomoć od njih. Htio sam pobjeći preko vrta. No, prvi policajac me je već pristizao. Konj mi je u galopu već frktao za leđima.

Spretno sam preskočio žicu, što razgraničava dvije aleje. Desilo se to u trenu, kad sam pred policajcem bio na dohvrat onuke. Konj za tren pred žicom zastade. Videoi, da mu konj ne će uspjeti preskočiti pregradu, policajac poj aha okolo. Bilo mi je to sasvim dovoljno, da barem za sad umaknem.

Konjanici su me opkoljavali: dva u jednom, a tri u drugom smjeru. Demonstranti su se stižali. Glasa se ne čuje. Za mnom samo odjekuje ubrzani konjski topot.

Već teško dišem, izmoren. Ni koraci mi više nisu lagani, kao u početku trke. I kad sam najmanje očekivao bilo čiju pomoć, začuh tihi, jasni glas, koji je više naređivao nego zvao:

- Ovamo, mali, k nama! - Prepoznao sam taj glas i ne misleći više, što će se desiti, potrčao sam u masu demonstranata. Kao po dogovoru razmicali su se predamnom zatva-

rajući prolaz čim bih prošao. Trčeći između razmaknutih radnika, prepoznao sam sekretara Centralnog komiteta Rade Komčara, koji me je i pozvao. Ali nije tog trena bilo vremena, da mu se zahvaljujem.

Već ovog momenta, kad sam uskočio među demonstrante, bio sam spašen. Da su i trostrukom snagom navalili na demonstrante, policajci ne bi mogli kroz njih proći.

Mi smo uspjeli. Vjerujući," da će nas razbiti, da će oslabiti radnički pokret, policajci su se dobro pripremili, ali nisu mogli rastjerati goloruke radnike i radnice.

- Dobro je bilo, mali, je li? — prišao mi je drug Končar sutradan, poslije jedinog sastanka na kojem smo raspravljali o uspjesima proslave. Na sastanku je Rade zanosno pričao o organiziranoj radničkoj klasi, o njenoj sve većoj snazi, o blizoj revoluciji:

- Zagrebački radnici su se junački ponijeli. Komunisti su izvršili zadatak!- govorio je na sastanku, a onda se malo kao namrgodio: — samo, nama nije potrebno izlagati opasnosti iskusne partijske radnike, koji su već kompromitirani. Afco smo kazali da se ti drugovi ne pojavljuju na ulicama, onda je to bilo s razlogom. Uskoro dolazi dan odlučnog obračuna, dan konačne pobjede, a tad će nama trebati svaki komunista.

Stalno sam mislio na onaj jučerašnji susret sa sekretarom Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske, kad me je spasio ispred policajaca. Mislio sam: eto, kaže, da kompromitirani drugovi nisu smjeli na ulice, a on je bio ... No, znao sam da stari revolucioner nije mogao odoljeti, nije izdržao u sobi: morao je među svoje drugove. Nisam, međutim, izdržao, a da mu ne kažem:

- A zar si ti smio među demonstrante, kad te svaki policajac zna?

Bio mi je rukovodilac i to rukovodilac kojega sam veoma štovao. Dovoljno bi bilo, da me je tad samo malo strože pogledao, pa bih ušutio. Ali Rade ne bi bio Rade, kad bi tako postupio. Uhvatio me je pod ruku smješkajući se prijateljski:

- Pa znaš kako je, čovjek ne odoli...

Zaista: tko bi mogao biti revolucioner, a ostati juče u sobi, ne uskočiti među radnike, ne pomoći im u obračunu s čuvarima krvavog režima!

ŠATORI UZ JEZERA

Uz obale naših najljepših jezera za nekoliko sati podigli smo šatore. Neobično je bilo toga ljeta čuti vedri žamor i mladenačku pjesmu: 90 studenata se smjestilo u podignutim šatorima u šumarci ma kraj Plitvičkih jezera.

Izmiješali su se glasovi s beogradskim, dalmatinskim i kajkavskim akcentima. Užagorili su šumarci. A Slavko Komar, rukovodilac logora, vrstan skijaš i veslač, student veterine, ushodaо se od skupine do skupine:

- Je li sve u redu? - ispituje svoje kolege.

On je već imao iskustva u organiziranju ovakvih logora. »Sportsko turističko društvo«, čiji je on bio predsjednik, u zimi 1940. godine organiziralo je na prikladnim skijaškim terenima Šar planine zajedničko skijanje studenata. Skijaši su uglavnom bili skojevci. No zato sad, nekoliko mjeseci kasnije, u srpnju, stiglo ih je mnogo više na Plitvice. Uz članove »Sportskog turističkog društva« iz Zagreba, došli su i njihovi kolege iz Beograda, članovi »Seljačkog kola«.

Tko bi mogao i pomisliti, da su ovi mladići i djevojke članovi ili simpatizeri jedne ilegalne organizacije! Onako vedri, raspjevani, izgledali su na prvi pogled kao sportaši, koji su došli na odmor poslije školske godine.

Međutim, nisu na logorovanje stigli samo komunisti. Među 90 studenata, 60 ih je bilo s beogradskog univerziteta, a bilo je i mnogo neorganiziranih, pa čak i po koji nacionalistički o>rj enti rani student.

Bilo ih je i neopredjeljenih. Organizatori su htjeli da povedu na logorovanje što veći broj mladića i djevojaka koji još nisu organizirani, koji su politički još neopredjeljeni, kako bi se na njih što više djelovalo.

»Sportsko turističko društvo« je u tome uspjelo. Stigli su i sve je bilo pripravno, da se u trideset dana, koliko su trebali ostati na Plitvicama, što više učini. Međutim, nagli/tri nije trebalo. Stoga su i rukovodioci logora u prvi tren bili prividno zainteresirani samo o brizi za logor, o snabdjevanju hranom, o načinu uzdržavanja studenata...

Sve se ovo događa u periodu najagilnijih akcija Komunističke partije. Odavno su se već učvrstile organizacije, odavno su očišćeni partijski redovi, odavno su se razgranale naše veze. Osobito se ta živost partijskih organizacija na sveučilištu osjetila od 1939. godine. Sve je veći broj članova Partije i SKOJ-a.

Kako je Partija zabranjena, to se, dakako, pod njenim imenom ne smije javno provoditi ni jedna akcija. Komunisti su se, međutim, vješto prilagođavali prilikama: u svako su vrijeme umjeli pronaći pogodan način djelovanja, domišljato su izigravali kapitalistički zakon, spretno su nadmudrivali čuvare režima, iznalazeći razne vidove djelovanja, bilo u javnim organizacijama ili ilegalno.

U djelovanju studenata-komunista nastupilo je razdoblje, kad se više nisu ograničavali samo na rješavanje usko studentskih problema, nego su najaktivnije učestvovali u partijskom radu van sveučilišta. Nema u gradu demonstracija protiv skupoće, nema manifestacija za mir, nema javnih protesta protiv ratnih opasnosti, nema u gradu nikakvih javnih protestnih skupova u kojima ne sudjeluju i studenti komunisti. Sve je veće područje našeg interesa. I kako su sve brojnije i skojevske i Partijske organizacije, tako je i mnogostrukost komunističkih djelovanja sve šira.

U razdoblju te bogate poduzetnosti naših organizacija, krajem 1939. godine, osnovano je »Sportsko turističko društvo«. Trebalo je naime, organizirano razvijati sportsku aktivnost studenata i to pod rukovodstvom komunista, kako bi se uz sportska djelovanja moglo što više raditi na marksističkoj izobrazbi studenata. Sami komunisti i studenti i prije su aktivno djelovali u više sportskih društava. Veliki broj komunista, među kojima je bilo više partijskih i skojevskih rukovodilaca sa sveučilišta, sudjelovali su u sportskim aktivnostima veslačkog kluba »Gusar«. Mnogima je od nas taj klub bio svakodnevno sastajalište. Među najaktivnijima iz toga kluba, sjećam se: Branka Cvjetanovića, Jaroslava Hvale i Slavka Komara.

Predsjednik društva Slavko Komar, poveo je u srpnju studente na Plitvice. Partijsko rukovodstvo sveučilišta poslalo je sa studentima i mene, kako bih im pomogao u političkom radu, koji je trebalo organizirati na logorovanju.

Nisam primijetio da se itko osjećao umornim od puta. Dovikivali su se mladići, cvrkutale djevojke, odjekivali udarci čekića i sjekira.

Za nepuna dva sata Plitvice su imale šareni grad platnenih šatora.

Dežurni! Hej, traži se dežurni! - zvao je netko iz uprave.

- Kuhari, na posao! - opominjao je drugi.

- Otpadike bacajte na hrpu! naređuje dežurni.

»Grad« je trebao biti uredan. Bez smeća, bez otpadalka.

Sve je trebalo odgovarati propisima, kako se ne bi pojavili žandari. Zato svatko mora biti uredan, pokoravati se zahtjevima, ne biti suviše upadljiv. Sve poslove u logoru obavljali su sami studenti. Bili su kuhari, čistači, dežurni, kuriri, poštari. .. Logor je postao grad u minijaturnom izdanju.

U svakoj je grupi bio poneki komunist da pravilno djeluje na omladinu. Trebalo je znati što tko želi. Logorovanje će uspjeti tek onda, ako m'adići i djevojke otputuju u Zagreb i Beograd zadahnuti komunističkim idejama.

Već prilikom dolaska primijetio sam gdje sa Slavkom razgovara neki mladić, kojega sam znao po viđenju. On i Slavko su se znali iz gimnazije.

- Mogu li logorovati s vama? - pitao je Slavka, pozdravivši se s njim najprije. Mladić je, naime, slučajno doputovao na Plitvice kad i mi. Međutim, nije bio u našoj skupini.

Slavko je trljao ruke i smješkao se. Znao je da je mladić frankovac. Ali svejedno mu ponudi gostoprimstvo:

- Samo ostani! Kako bude nama, bit će i tebi! - a kad je mladić otišao da se smjesti, Slavko mi objasni: - U osnovi to je pošten čovjek, samo je politički nasjeo idiotima... Nije još sudjelovao u frankovačkim ispadima...

Navečer sam s tim mladićem dugo sjedio na obali Kozjaka. I dok je bučni šum vodopada ispunjavao noć, meni je mladić s oduševljenjem pričao:

- Ti bi trebao vidjeti divotu logorovanja Hitler Jugenda u Njemačkoj ... Logorovao sam s njima... Eh, to ti je organizacija! ...

Dječaćki se oduševljavao fašističkim organizacijama. Zanosno je pričao o ceremonijalnom redu u logorima Hitler Jugenda.

Tako je bilo prve večeri. I druge. Ali već je divljenje postatelo tiše, razboritije. A onda je iz dana u dan sasvim nestajalo. Sprijateljio se s nama. Objasnili smo mu naša shvatanja i po povratku s Plitvica imali smo još jednog čovjeka više.

Nije taj mladić, dotadašnji frankovac, bio jedini, s kojim smo temeljito prečišćavali sve probleme. Politički je rad trebalo organizirati među svim studentima na logorovanju. I čim su šatori namješteni, čim su uređeni prilazi, čim je riješeno pitanje snabdjevanja, organizirali smo:

tečaj političke ekonomije,
nekoliko tečajeva u kojima se izučavala partijska politika i konkretni zadaci, u čemu smo se posebno zadržavali na onom dijelu, koji se odnosi na rad s omladinom,
problemi rada SKOJ-a,
i predavanja o aktuelnim političkim zbivanjima ...

Članovi partijskog rukovodstva, koji su preko ljeta ostali u Zagrebu, svakodnevno su nam slali najnovije partijske materijale. A uveče, umjesto šetnji, umjesto tumaranja obalama jezera, priređivali smo usmene novine. Prevodili smo napise internacionalnog komunističkog lista »Die Welt«, raspravljali o društvenim kretanjima u svijetu, sate i sate pričali o nehumanosti i štetnosti kojekakvih rasističkih teorija. O rasističkim teorijama, pobijajući ideje Hitlerova spisa »Mein Kampf« najčešće je govorio Slavko Komar.

Dakako, bilo bi previše zamorno za te mladiće i djevojke, da smo neprekidno raspravljali samo o komunističkim teorijama, o idejama marksizma, pa smo stoga često organizirali i zabavne, kulturne priredbe. No, često smo u prividno naivnom programu priredbe iznosili naše ideje.

Nismo se začahurili u sebe, nismo djelovali samo u logoru. Dapače, djelovali smo izvan logora kao i u samom logoru. Možda je to bio najzanimljiviji oblik naše propagande.

Kao kakva lutajuća družina glumaca amatera obilazili smo okolna sela, priređujući znatiželjnim seljacima usmene novine, kulturne priredbe, kao i duge diskusije.

Katkad lukavi i oprezni, a vrlo često zaista zainteresirani za probleme o kojima smo govorili, seljaci su znali satima ispitivati: zašto ovo i kako ono, zbog čega tako, a ne ovako...

Ličko Petrovo selo, Konča-rev kraj, Plitvički Leskovac, Primišlje, Veljun i još neka mjesta, znali su nas i radosno

su nas očekivali. Povezali smo se i s članovima Komunističke partije. S njima smo znali dugo razgovarati, obavještavajući ih o najnovijim zbivanjima, dajući im usput najnovije partijske materijale o aktualnim problemima.

U jednom od tih sela, čini mi se da je to bilo u Ličkom Petrovom selu, dok smo izvodili program,- upali su iznenada žandari :

- Razlaz! Razlaz! - počeli su se derati.
- Imamo odobrenje... - pokušao je protestirati Slavko.
- Razlaz, kad kažem! - ustrajali su žandari i poslije tog događaja, protjeravši nas iz sela, nisu nam dozvolili da posjetimo mjesto.

Nekoliko dana bili smo vrlo zaposleni oko prikupljanja i spremanja hrane. Trebalo je, naime, hraniti delegate okružne partijske konferencije za Liku, koji su baš u to vrijeme održavali konferenciju, na kojoj je Jakov Blažević bio izabran za sekretara Okružnog komiteta.

Jedan od naših drugova na logorovanju, Ličanin, Srđan Brujić, bio je delegat konferencije. On je bio veza između nas i delegata.

Dok su lički komunisti raspravljali o važnim problemima, o sređenju partijskih organizacija, o aktivizaciji omladine, o zadacima koji nas očekuju, mi smo, kao da šćecemo, stržarili uokolo, pazeći da odnekud ne naidu žandari ili policajci.

- Evala, drugari! - rekli su nam kasnije delegati, a jedan od učesnika konferencije, Joso Dasović i danas se sjeća naše pomoći:

- Vi ste nas i branili i hranili... Nema Sta, kuhari su vam bili vrsni, tako ni kod svojih kuća nismo jeli ...

Po završetku konferencije nekoliko je delegata svratilo ti naš, takozvani sportsko-turistički logoir. Jedna je grupa ostala u gostima. Vodio ih je Bude Borjan, koji je s ostalima priredio neke teme za naše usmene novine.

Bio je to logor prijatelja. Postajali smo međusobno sve prisniji. I uz svu aktivnost, uz sav ozbiljni rad, nalazili smo uvijek dovoljno vremena za zabavu. Veslali smo Kozjakom, zbijali šale, organizirali sportska natjecanja.

»Sumnjivi su. Treba paziti na njih« - naredio je sreški načelnik već pri kraju našeg logorovanja, domislivši se vjerojatno našem partijskom radu. No nisu mogli biti sigurni, jer smo sve naše akcije, sve priredbe, sve javne nastupe tako umješno priređivali, da je bilo teško dosjetiti se našim nakanama.

»Predsjednik logora neka svaku priredbu s objašnjenjem programa prijavi« - naredili su nam zadnjih dana, pa smo tad gotovo na svakoj priredbi mogli primjetiti tajno ili javno poslane ljude kotarskih vlasti.

Žandari su još jednom intervenirali. Rastjerali su slušaoce jedne naše priredbe.

- Daljnje izvođenje zabranjeno! - strogo su nam naredili.

No, bilo je sve to pri kraju logorovanja. Naš je program u trideset proteklih dana bio proveden. Zadaci su bili ispunjeni. Mogli smo se vratiti u Beograd i Zagreb, da bismo tamo, u centrima političkih zbivanja, nastavili s našim raznovrsnim organiziranim akcijama.

PETSTO ZATVORENIKA

Dvorana Matice obrtnika bila je puna. Sva sjedala zauzeta. Studenti, koji su došli kasnije, naslanjali su se na zidove, a neki su sjedali samo na pola stolice. Tihi žamor raspoloženih mladića i djevojaka punio je dvoranu. Priredivači su provirivali iza zastora, pa kad bi pronašli među gledaocima prijatelje, poznate drugove, opet bi se vraćali natrag, da još jednom u sebi ponove pripremljenu točku.

Drug s tilara je javio :već je stiglo preko 500 studenata. Bili su zadovoljni. Rijetke su manifestacije, koje okupe toliki broj omladine. Ta u Zagrebu je tada bilo samo 7.000 studenata.

U partijskom birou drugovi su me zadužili za ovu priredbu. Trebalo je, najme, organizirati javnu proslavu Oktobarske revolucije. Bi'o je to u 1940. godini. Na većini fakulteta lijevo orijentirani studenti su vodili glavnu riječ. Spremajući proslavu obavještavali smo: »Četvrtog studenog, Matica obrtnika, svakako, dodite!« I svaki obaviješteni trebao je javiti još jednome, ovaj opet drugome...

Crveni Oktobar ...

Komunistička revolucija ...

Vlast radnom čovjeku ... - ponavljaju se komunistička gesla iz točke u točku. Mladići i djevojke, Skojevci komunisti, prkosno, tiho i gromoglasno, već prema tekstu kojega recitiraju, kaizuju o revoluciji.

Najednom, kad su se već gledaoci spremali da zap'ješću sedmi ili osmi puta, jasno izgovarane rečenice Maksima Gorkog, koje je čitala **Mila** Perić prekinu pucanj iz hodnika. U dvoranu dotrča jedan od studenata, koje smo zadužili za obavještavanje. Njih nekoliko je ostalo pred zgradom. Tre-

bali su javiti dolazak policije, ako bi se pojavila, a osim toga oni su upućivali studente u dvoranu.

- Policija! - viknu student - stražar, a odmah zatim upadoše u dvoranu i policajci. S naperenim pištoljima zaiuzeše sve izi'aze. Agenti i policajci stadoše vikati:

- Ruke u vis!

- Ne mrdaj! Ruke u vis!

Ni za trenutak nas nisu puštali iz vida. Pratili su nam svaki korak. I sve što smo javno organizirali zapelo bi im za oko. Bio bi dovoljan najibeznačajniji povod, pa da s užitkom udare svoj pečat i obavijeste organizatora: zabranjeno.

Nismo te zabrane uzimali previše tragično. I očekivali smo ih. Ako bi i zabranili djelovanje jednog društva, zabranili bi zapravo samo njegov naziv, jer mi smo odmah organizirali drugo, a drugim imenom i prividno druge djelatnosti. U nekoliko naših društava djelovali su komunisti. Uglavnom, kd'tumo-politički rad naprednih studenata nije tih godina mogla omesti nikakva policijska akcija.

U svim tim našim društvima, čija su imena brzo dospijevala u crnu listu režimlja, u »Svjetlosti«, KUSP-u, u Turističkom društvu i u drugim organiziranim za političko djelovanje komunista, najzanimljiviji, a i najkorisniji način rada, bile su usmene novine. Program je bio raznolik: literarni i naučni, društveni i politički, ekonomski i popularni, umjetnički i zabavni- ali nije bilo toliko bitno, kakve su teme već značajka: nije bilo uismenih novina bez širenja naših ideja, bez kritike ondašnjeg stanja, bez obračunavanja s fašističkom ideologijom, socijalnom nepravdom, nenarodnim režimom... I, kažem, bilo je svejedno, da li je te usmene novine organiziralo društvo »Svjetlost«, KUSP ili Turističko društvo: one su uvijek bile komunističke diskusije, škole među mladim skojevcima i komunistima.

Javna proslava Oktobra 4. XI. 1940. predstavljala je, ustvari, jedne takve uismene novine. Tog dana u Matici obrtnika u Ilici 49 u Zagrebu bile su priređene u organizaciji Kulturnog udruženja studenata pacifista. Kao i sve naše javne priredbe i ovu smo prijavili policiji. Među publikom bilo je i agenata. Kadgod su mogli ubacivali su ih među nas.

Premda su ove uismene novine bile najavljene kao predavanje o Drugom svjetskom ratu, ipak su agenti posumnjali. Nisu nas ostavili na miru. Upali su u dvoranu usred programa, pucajući još u hodniku i vičući u dvorani:

- **Ruke u vis!**

Mila skoči s pozornice. Za tren se umiješala među studente. Samo, plašili smo se, lako će je primijetiti: njezina crvena maja bila je vrlo upadljiva.

Neki studenti prestrašeno se uzvrpoljiše. čuo se poneki krik. Ova proslava je bila jedna od najmasovnijih akcija partijske i sikojevske organizacije Zagrebačkog sveučilišta, za vrijeme mog studija, pa nije čudo, što je bilo prisutno dosta neorganiziranih mladića i djevojaka. Svi ti što su došli samo poradi dobro organizirane propagande komunisti, stadoše u onoj prvoj smušenosti vikati i gurati se prema izlazima.

- Mir! Ne viči! Pssst! - opominjali su skojevci i članovi Partije jednog po jednog studenta.

Zatalasana dvorana utihnu. Nitko više nije galamio, nitko se nije gurao. Samo su po'icajci još uvijek vikali.

- U red! Ne mrdaj! - ponavljali su ljutiti, gurajući dva po dva studenta na ulicu, gdje su već bili pripremljeni policijski automobili za prevoz u Đorđićevu ulicu. Pred Maticom obrtnika stajala je jedna »crna marica« i dva kamioneta s krovom, otvorena sa strana. Tu, na ulici, ulazeći s jedne strane u kamionete, s druge su strane jednostavno izišli i umiješali se među građane, kojih se već mnogo okupilo, pa su tako zakrčili promet. Prilazili su sa svih strana. Sve se to odvijalo uvečer oko 9 sati i grad je još bio vrlo živ. Tako nekoliko studenata pobježe. Agenti su se brzo dosjetili zlu i postavili straže s jedne i s druge strane.

Istjerujući studente iz dvorane, agenti i policajci su ponekog udarili, netko bi na plećima osjetio kundak, ali sad više nitko od studenata nije galamio. Agenti su ih premotali. Nisu se, međutim, usudili pretraživati djevojke, jer se među njima nije nalazi'a ni jedna žena-agent. Tako su neki naši drugovi uspjeli iznijeti važne ilegalne materijale. Jedan drug, Srdan Brujić, sada pukovnik JNA, imao je pištolj. Dao ga je nekoj djevojci i ona ga je iznijela pod majom.

Policajci su prevozili studente više od jednog sata. Na kamionima, zbijeni, u noći 4. studenog, oko 500 studenata pjevali su Internacionalu. Odlučni glasovi mladih ljudi, koji su stopljeni u melodiju od važnih stihova uzbuđivali grad, ostali su mnogima u sjećanju.

*Ustajte prezreni na svijetu,
vi sužnji, ho je mori jad ...*

Policajci su ljuti to siktali nemoćni u tom trenu da bilo što poduzmu, kako bi smirili studente.

- Već ćete vi platiti! stišće zube neka pjegava grdosija, hvatajući se za pištolj. Studenti onda još odvažnije zapjevaju:

*Ustani roblje, diii se,
sav svijet iz temelja se mijenja,
mi nismo ništa, biti ćemo sve ...*

Kako grupu za grupom dovoze u sjedište policije u Petrirajskoj ulici, u zgradu na uglu Đorđićeve i Petrinjske, tako se i tamo pjesma nastavlja, hrabreći pritvorene studente. Zbijajući dovedene studente u hodnik policijske zgrade, agenti su tražili organizatore.

- Kakav je bio program, kolega? - pita jednog po jednog dr. Blažević, isljednik koji je na referadi za komuniste zamijenio zloglasnog Šopreka. Kraj njega stoji agent, koji je te večeri bio ubačen među studente na priredbi.

- Bilo je predavanje o Drugom svjetskom ratu! - odgovarao je svaki student, na što bi onda Blažević rekao agentu: Kaži, kad već on ne zna, kakav je bio program ...

- Što me pitate, kad on bolje zna ... - odgovorio bi poneki student.

- Tko je otvorio priredbu? - ispitivali su agenti. Znao sam: ako ne pobjegnem, otkrit će me. Agent će me prepoznati. Zatvor mi je siguran. To će se desiti i Mili Perić, za koju su se isto tako raspitivali. Neki su upamtili njenu crvenu maju i gledali da je po njoj prepoznaju. Mila je, međutim, bila snalažljiva. Pomislila je još u dvorani na to, ali tamo nije stigla ništa poduzeti. Na kamionetu, čučn-ula je u grupi svojih drugova, skinula maju i dala je jednoj prijateljici, koja nije učestvovala u programu, niti je bila kompromitirana:

- Ti nisi sumnjiva, hoćeš li da se zamijenimo? - predložila je i prijateljica je odmah pristala.

Sad je Mila bila mnogo sigurnija. Ne će je prepoznati. Sigurno će pomisliti, da je pobjegla u onoj prvoj gužvi.

Počeli su na jednu stranu odvajati sumnjive studente. Bili su to oni za koje su agenti držali, da su članovi Partije i skojevski rukovodioci. One u koje nisu posebno sumnjali, puštali su u dvorište, oduzimajući jednom po jednom isprave.

Nekoliko drugova iz partijskog biroa koji su bili na priredbi, pa taiko dospjeli u pritvore, na brzinu su se sastali u hodniku policijske zgrade. Zbili smo se među studentima. Bio je to kratak sastanak, jedna jedina odluka:

- Neki drugovi moraju pobjeći! Neka se snađu!

Dakako, to je bilo neophodno. Složili smo ise da pokušamo. Jer, aiko i nama, kao što su činili sa svima pritvorenim studentima, pregledaju isprave, sigurno smo zaglavili.

- Bježati! - odlučili smo na tom kratkom sastanku biroa. Ali jedan drugome nismo mogli pomoći. Policajci su nas stisli u hodniku i samo uz pažljiv pregled isprava puštali jednog iza drugog u dvorište.

- Snađi se, druže! - rečeno je. Trebalo je pokušati, pa kom opanci, kom obojci.

Ja sam znao mnoge od pritvorenih studenata. Imao sam među njima i vr/lo prisnih prijatelja. Nisu svi bili partijski organizirani, niti osumnjičeni. Jedan od njih bio je student tehnike.

- Tvrtko - šapnem mu:- moram pobjeći...

Mladić je to i sam znao. Ali ikako? - gledao me bespomoćno. Tiho, a brzo razložim mu plan. Opasan. Ali mogućnost uspjeha postoji. Nije bilo vremena za promišljanje.

- Dogovori se s još jednim drugom. Napraviti ćete gužvu.

Ja ću onda ugrabiti maglu_____

Tvrtko se složio. Izabrali smo i drugoga, ali trebalo je najprije izići u dvorište. Policajci su pak uzimali legitimacije na izlazu iz hodnika. Usta mi suha dok prilazim stražarima na izlazu: - moram van - mucam: - u WC...

Hodnik je još bio pun. Zadimljeno i sparno. Zagušljivo.

- Brzo. I odmah se vrati! Gurnuo me jedan policajac. Odahnem, ali nečujno. Mislili su, da ću se kasnije vratiti i predati im legitimaciju. Jer, dok me u dvorištu ne prozovu ne mogu izići u grad. Policajci su, naime, najprije oduzimali isprave na izlazu iz hodnika, a onda ih je druga grupa u dvorištu poslije pažljiva pregledavanja vraćala, prozivajući studente. Samo prozvani, t. j. oni, kojima sai bile vraćene isprave mogli su izići van.

Moje su isprave ostale uz mene. Ne će me prozvati. Ako im „predam legitimaciju, zadržat će me u zatvoru. Poznavali su već od prije moje ime. Ako je pak ne predam, ne će me niti pozvati. Isprave, koje su najprije oduzeli studentima, bile su naslagane na jednom stolu u dvorištu, odmah kraj

izlaza na ulicu. Nije se moglo potajno pobjeći. Na ulazu je također stajao policajac.

Sve je to bilo predviđeno u mojem planu. Svakako: legitimaciju nisam smio predati. Jedini izlaz: gužva. Zato sam se i dogovorio s prijateljima.

Tvrtko i onaj drugi drug predali su isprave u isto vrijeme, tako da ih i prozovu jednog za drugim. To se i desilo. A čitavo to vrijeme, jedan dugi dio noći, ja sam stajao u dvorištu, čekajući. Studenti su i dalje pjevali. Iza zatvorskih rešetki bodrili su nas politički zatvorenici. Tu je bila i Anka Butorac.

- Samo hrabro, drugovi! Držite se! — čuli smo im glasove.

U pogodnom momentu, kad jedan policajac polako, u slogovima prozva dvojicu mojih drugova, jednog pa drugog i dade im isprave, svakome svoje, oni ih, stisnuti u polumraku, spretno izmijeniše. Pogledaše u legitimacije, pa onda oba u isti tren počеше prepirku s agentima:

- Ovo nije moje -

- To su krive isprave! Nisu moje! - ljutili su se pred policijskim stolom, a vikali su glasno i vriskali. Ja se tad počeh šuljati uza zid. Prišao sam stolu. Pazio sam na pokrete svakog agenta. A oni se, dok su moji prijatelji galamili, malo ušeptrljaše. Svi se naglo sjatiše oko njih. Nisu odmah shvaćali u čemu je zabuna.

Izvadio sam svoju legitimaciju, kad sam prošao oko stolla. Agenti me nisu primijetili. Pred ulazom se još jednom okrenem, zainteresiran naizgled, iz puke znatiželje za gužvu u dvorištu. Svoju vlastitu legitimaciju pokažem na izlazu policajcu. Još usput slegnem ramenima. - Kakva je to gužva? - promrmljam, a on je mislio da sam ja već prozvan kad imam legitimaciju, pa je samo ovlaš pogleda i pusti me da izađem u grad.

Moji su se prijatelji još uvijek žalili, samo sad nešto tiše.

Na koncu se i agenti snadoše. Vidjeli su, da su isprave zamijenjene, ali su mislili, da je onaj, što ih je predavao, napravio zabunu.

Ja sam međutim već bio na ulici, a nešto kasnije izađoše i dvojica mojih drugova.

Većinu studenata još iste noći pustili su iz zatvora. Svi osumnjičeni, svi oni koji su trebali pobjeći, nisu u tome uspjeli. Tridesetorica su ostala u zatvoru. Ali uz sav pritisak pri ispitivanju oni su šutjeli ili su pričali o nevažnim stvarima. Agenti od njih nisu saznali ništa.

Mila Perić, presvučena u tamnu maju svoje prijateljice, prošla je nezapažena.

Noć između 4. i 5. studenoga 1940. godine, noć proslave Oktobra i hapšenja 500 zagrebačkih studenata, ostaje svima nama, učesnicima toga događaja u radosnom sjećanju: među tolikim brojem pohapšenih mladića i djevojaka nije se našao nitko tko bi odao organizatore. Studenti su bili solidarni. Bila je to noć sloge, noć još jedne naše pobjede.

LECI NA ULICAMA

Sastanak je dogovoren za 5 sati poslije podne. Jedan moj drug i ja stigli smo trenutak ranije. Kasniti se ne smije. Svako pa i najkraće zakašnjenje može biti sudbonosno. Sjećam se, često, ugovarajući sastanke, svi bismo poravnali na sekundu kazaljke na satovima; ne smije biti zabune. Čim tko ne bi stigao na vrijeme znalo se - nešto se je desilo. Nitko, kasneći iz nebrige, nije smio uznemirivati druge.

No drug, s kojim smo imali sastanak u 5, bio je točan. Primjetio sam ga još izdaleka, čim je iskočio iz tramvaja, kako nam se približava dugim, užurbanim koracima, obučen u crnu maju bez izreza, sa satom u desnoj ruci. I kad god se sjetim toga sastanka i dugih koraka Jovice Markovića, onda mi padne na pamet i naše posljednje viđenje. Bilo je to godinu dana kasnije. Otišao sam iz Zagreba poslije okupacije u Slavoniju, kako bih učestvovao u organizaciji ustanaka. Sjedio sam jednog dana pred kućom mojih rođaka Marka i Anke Živković, u sdLu Benkovac kraj Okučana, ikad li primjetim gologlava čovjeka sa sijedom čuperkom u potpuno crnoj kosi, kako mi se izduženim koracima primiče. Prepoznao sam odmah Jovicu Markovića. Mnogo me radovao taj susret. Tražio sam u to vrijeme partijske veze, da bih povezao organizacije, čiji su mnogi članovi bili po zatvorima, ali bilo je vrlo malo uspjeha.

- Šta se dešava u Zagrebu? Znaš li što o drugovima iz CK? Što je s drugom Radom Končarom? Gdje su ostali drugovi? - zasuo me pitanjima.

Nešto sam znao, ali na većinu pitanja nisam mu mogao odgovoriti. Ipak sam ga mogao uputiti na mjesto, gdje bi se mogao povezati s nekim drugovima iz Centralnog komiteta. Odlučio je tada da ode u Zagreb.

- Ali najprije moram pozdraviti mamu - izjavio je odlučno poslije dužeg razgovora. Istina, lijepo je voljeti roditelje, i ja bih se, da su to prilike dozvoljavale, rado složio s njim, no znao sam, jer sam već prilično poznao situaciju u ovom kraju, da je opasno odlaziti u mala mjesta. Ustaše su hapsili na veliko. U Pakracu, gdje je živjela porodica Jovice Markovića, a gdje mu i sad živi majka, dobro su znali Jovicu kao komunistu. Uvjeravao sam ga, da će ga zatvoriti. Nepotrebno je bilo da se izlaže takvoj opasnosti. Kad je, međutim, već odlučio da svakaiko vidi majku, preporučio sam mu da iz nekog obližnjeg sela pošalje po nju nekog povjerljivog seljaka.

- Zatim sè vrati k meni, pa ćeš preko Okučana u Zagreb
- oprostio sam se s njim.

Jovica, međutim, nije poslušao. Otišao je ravno u Pakrac. Otac mu je već bio uhapšen. Ustaše su jedva dočekale da se pojavi Jovica. Odmah su ga uhapsili. Odveden je u Koprivnicu u čuveni zatvor »Danica«, gdje je kasnije i ubijen. Neobično sam volio toga čovjeka, sina jedne bogate porodice, ikoji se sav posvetio ideji komunističke partije. Bili smo dobri drugovi, ali, po mom mišljenju, samo je njegova neopreznost dovela do tako tragičnog svršetka. Inače, on je bio od ljudi, kojima se Slavonija - a i Zagreb, u čijoj je partijskoj organizaciji odrastao i bio jedno vrijeme sekretar njenog Mjesnog komiteta, mogu ponositi, jer jt; u svakom pogledu bio neobično pošten, odličan komunista, hrabar, uzor revolucionera.

Kad smo se u travnju 1940. sreli na sastanku, o kojemu sam počeo govoriti, Jovica je bio član MK Zagreb. Bio je naša veza. Čim nam je prišao, raspoloženo nas obojicu uze pod ruku:

- Obradovat ću vas: nosim vam poruku o organiziranju jedne vrlo zanimljive akcije.

Znatiželjno čekamo, da nam kaže, kakva je to akcija. Ne će nam biti prva ni posljednja. Sve su nas akcije veselile, ali dakako, premda smo sve sa zalaganjem obavljali, ipak je među njima bilo i onih, koje su nam bile osobito drage. Bile su to najčešće baš one akcije, u kojima je trebalo pokazati potpunu snalažljivost, brzo reagiranje, spretnost, a i hrabrost.

Jovica nas uhvati ispod ruke, pa nas obojicu privuče uza se. Kao da priča kakvu šalu, mogao je pomisliti netko, tko bi nas promatrao. Objasni nam, kako je Centralni komitet

povjerio i studentskoj partijskoj organizaciji raspačavanje letaka s partijskim proglasom:

- Samo, drugovi, taj proglas KP treba dijeliti javno, davati ga građanima na ulicama, iu prolazima, dočekivati ih u vežama, letke treba predati radnicima na ulazima u tvornice ... Zgledali smo se, kao da hoćemo pitati: zar baš tako?

— Da, da, predati ga ljudima direktno u ruke. Jednostavno reći: - Izvoli, čovječe! - pa se onda udaljiti, ostavljajući ga da čita odmah ili kasnije.

Ni mi, a ni Jovica, nismo imali mnogo vremena, čim nam je rekao što je potrebno, otišao je dugim koracima niz ulicu, žureći, vjerojatno, na neki drugi sastanak. A mi smo se trebali dogovoriti s našim drugovima na sveučilištu o detaljima akcije »javno dijeljenje proglaša«, kako smo je među sobom zvali.

Nešto kasnije održan je partijski sastanak na sveučilištu. Ustajući tiho, kratko i jasno kazivali su drugovi svoje mišljenje o planu. Važna je bila tajnost, osnovna garancija uspjeha.

Na kraju je dogovoreno: oni koji će dijeliti letke, uzet će svega po desetak komada, da se ne bi predugo zadržavali. Čitava akcija će trajati najviše deset minuta, a onda, prije nego se policija snađe, treba se izgubiti među prolaznicima.

Još je dogovoreno: organizirati dosta ljudi u nekoliko grupa, a sve grupe započinju s akcijom u isto vrijeme. Tako će grad biti preplavljen komunističkim proglasima za 10 minuta.

Nekoliko naših drugova pratit će one koji će dijeliti proglaše. Može se desiti da se u blizini nađe kakav agent, ta grad ih je pun, pa ako pokuša intervenirati, ili ako mu se prohtije da hapsi onog što dijeli letke s proglasom, pratilac će stupiti u akciju i onemogućiti svaki pokušaj suzbijanja naše operacije.

Za akciju su bili spremni skoro svi članovi KP sa sveučilišta, kao i neki skojevci.

Većina nas veselila se toj akciji. Sergije Vuković je trljao ruke, sve se nešto migoljio, namigivao prijateljima, izvodio je u mašti čitav plan, u kojega je, jasno, bio upleten i jedan agent, kao i Sergijev udarac u podbradak i jedan plexus, »evo, ovako ću ga!« - poigravao je mladić, udarajući desnom šakom o lijevi dlan.

- Samo da mi natrči pred rudo — razdragao se Sergije pa i ne sluša, kako je jedna manja grupica komunista iz jedne partijske ćelije nezadovoljna.

- Akcija je nesigurna. To je djetinjarija — ćule su se primjedbe te grupe, a jedan stariji član Partije oko kojeg su se i okupili, pola sata je objašnjavao: kako tajnost nije sigurna, jer nas vrlo lako mogu odati, budući da dijeljenje ne će na svim mjestima početi u isto vrijeme, a to bi izvrglo opasnosti one grupe koje kasnije počnu s akcijom. »Može se desiti stotinu nezgoda« ... — žestoko je tumačio, »a agenti će se onda snaći, čitava će partijska organizacija nastradati ...«

Akcija je zaista bila opasna.

- Točno je, da i najmanja sitnica može poremetiti plan, najmanji propust, naizgled najnevažniji detalj, najbezazlejnija nepažnja može nas sve izdati, ali zar se netko ovdje plaši? - ljutio se nešto kasnije na grupu nepovjerljivih Sergije Vuković. Baš ta težina akcije, to, što je bila neophodna i lična hrabrost i snalažljivost uz jednu do sitnice razrađenu djelatnost svih grupa, zagrijalo je ostale komuniste.

I akcija je prihvaćena. Trebalo je jedino provesti plan u djelo, a u tom se i sastojala opasnost.

Akcija je za sve nas bila nova. Nismo imali iskustva u takvom dijeljenju letaka, i zbog toga je, ako smo htjeli postići potpun uspjeh, bila neophodna savršena organizacija. Svaki bi poremećaj mogao dovesti do katastrofalnih rezultata.

Poslije toga sastanka ponovno smo se našli s Jovicom. Izvijestili smo ga o tome, kako je organizacija prihvatila prijedlog CK, a ispričali smo mu i slučaj one grupe, koja se nije slagala s akcijom.

- Što da s njima radimo? - pitali smo Jovicu. Kako ćemo postupiti s kolebljivcima? - Ali ni on nam nije toga trena mogao odgovoriti, htio se prije posavjetovati s drugovima iz CK. Dogovorili smo se da se nađemo istoga dana u 7 sati navečer. Na taj je sastanak stigao i sam Rade Končar.

- No, kako je, drugovi? Ide li? - pitao nas je, smješkajući se blago.

Znali smo, da je o svemu obaviješten. Ali on je uvijek bio pažljiv, prijateljski raspoložen, kao da nam je kolega. I dotk smo mu objašnjavali, kako je akciju prihvatila koja partijska ćelija, kako je tko diskutirao, kako se koji komunist oduševljavao, kako je grupica kolebljivih reagirala s

nepovjerenjem, Rade je pažljivo slušao, prekidajući nas katikad kratkim upitima:

- Aha, aha... i onda, šta ste odlučili?

Trsili smo se da mu što uvjerljivije opišemo stanje. Pričali smo mu čak i sitnice, koje možda i nisu bile važne.

Na kraju, kad smo mu kazali sve što se moglo ispričati o sastanku na sveučilištu, drug Rade nas prijateljski zagrli:

- U redu, drugovi, kad je već tako, onda neka proglase dijele samo oni, koji su se izjasnili za akciju. A oni komunisti, što su pokazali nepovjerenje ili sumnjičavost, neka čekaju drugu priliku.

Zagledah smo se.

- Što ćemo s njima?

- A što bi s njima, drugovi? Neka ih, vjerojatno oni nisu loši, samo se možda malo plaše.

Malo nas je začudilo takvo mišljenje. Držali smo, da bi sumnjičave trebalo strogo kazniti, a o onim najkolebljivijim smo mislili da nisu zavrijedili članstvo Partije.

- Nešto nije u redu? - pitao nas je, videći da nam je takvo mišljenje čudno. Objasni'i smo mu naš stav. On se opet nasmiješio, poprimio je držanje, kao u momentu kad je došao na sastanak:

- To je za vas novi oblik rada, pa alko ti drugovi i nisu s oduševljenjem prihvatili akciju, ne znači, da su loši članovi Partije. Ako i sumnjaju ii uspjeh jedne akcije, ne znači, drugovi, da sumnjaju u program Partije. Možda se nisu odmah snašli. Treba ih pustiti da vide kako ćete vi to provesti. Neka se sami uvjere u mogućnost takve akcije. Vjerujem, da ćete vi to odlično izvesti, a njih će onda biti stid što su posumnjali.

Kao često, i ovog je puta pokazao jednu od svojih osnovnih osobina — pronicljivost u ocjenjivanja ljudi i obazrivost pri donošenju odluka ako se radilo o mladim komunistima. Nije bio krut. Širokih shvaćanja, pažljiv i s ljubavlju za čovjeka - om je postao komunista, koji je uvijek razumio svakoga. A da je taj put bio zaista u pravu, vidi se i po tome, što su dvije godine kasnije, u revoluciji, od ornih sumnjičavih, tri mladića junački poginula boreći se za oslobođenje domovine. Sva trojica bili su prvoborci.

Te večeri smo se još dogovorili s drugom Radom da u akciji angažiramo i neke starije skojevce, a onda smo se razišli.

Sutradan je plan bio razrađen. Na sastanku sekretara svih partijskih čelija na sveučilištu, odredili smo grupe i područja njihova djelovanja.

Ja sam bio u grupi s drugom Zvonikom Ivankovićem i s još nekim drugovima. Trebali smo dijeliti proglase pred tvornicom papira. Oni su me, zapravo, pratili, dok je moj zadatak bio da ljudima razdijelim letke.

Pri dijeljenju letaka svatko se sa svojom grupom trebao sam snaći. Kako sam bio zadužen za tvornicu papira, odmah sam potražio Ivicu Lovinčića, radnika te tvornice, člana Rajonskog komiteta, s kojim sam se od prije znao. Šećući ulicama dogovarali smo se o načinu djelovanja u akciji. Svaki put, pripremajući neku akciju, volio sam je razraditi u planu do sitnice, volio sam predvidjeti sve potrebno, znati dobro ljude s kojima radim, jer je to osiguravalo uspjeh.

Tako sam činio i ovaj put. Samo: grupa u kojoj sam ja bio nije bila sama u akciji. Mi smo izvršavali tek jedan dio plana. Važno je bilo da svaka grupa uspije, jer neuspjeh jednih, mogao je biti opći neuspjeh.

Idući prema Tvornici papira na sam dan akcije razmišljao sam o čitavom planu, o drugovima iz ostalih grupa, o neophodnosti brzog djelovanja.

Bili smo smireni. Ni jedan od nas nije pokazivao strah. Sigurni smo u sebe. Pripravni na sve. Svatko zna što mu je u odsudnom času činiti.

Pred tvornicu smo stigli u trenu, kad je sirena muklim piskom najavljivala završetak rada. Prišao sam izlazu, a nekoliko koraka dalje stajao je Zvonko Ivanković s rukom u džepu, u kojem je držao željezni bokser. Još dvojica drugova iz naše grupe šetali su desetak metara dalje, naizgled bezbrižni, zabavljeni sobom.

Radnici su već pošli prema izlazu. Prvi je stigao Ivica Lovinčić i ostao u dvorištu kraj vrata, da bi vidio hoće li sve ići prema predviđanjima. Tad mi Zvonko namignu: nedaleko od nas šetao je neki čovjek, koji se i meni, kao i Zvonku, učini sumnjivim. Zvonko pođe prema njemu. I dok sam ja, kad radnici počеше izlaziti, jednom po jednom pružao letak u ruku, Zvonko se sasvim primakao sumnjivom čovjeku, pa je tako čitavo vrijeme ostao »priljepljen« uz njega.

Radnici su bili obaviješteni o našoj akciji. To je učinio Ivica Lovinčić. Baš zato moj posao nije bio težak. Žurno su

jedan iza drugog prolazili, pružajući već unaprijed ruku. Vidjelo se - svaki je od njih htio pomoći.

Kad je prošao i zadnji radnik pošao sam i sam za njim, kimnuvši jedva vidljivo glavom Ivici Lovinčiću uz brz pokret kažiprsta prema obodu šešira u znak pozdrava i zahvalnosti.

Zadatak smo izvršili. Zvonko je usput otpratio onog sumnjivog prema tramvaju, a zatim smo i mi uskočili na prvi, koji je naišao. Zadovoljni, prepričavali smo svaki detalj. A usput smo se pitali: što je s ostalima? Jesu li i oni uspjeli?

Isto sam mislio i nešto kasnije žureći na sastanak rukovodioca grupa, koje su sudjelovale u akciji. Trebao sam primiti njihove izvještaje, kako bih zatim o učinjenom mogao obavijestiti Jovicu Marikovića.

Na ugovorenom mjestu bili su svi osim Milivoja Marjana. Jaroslav Hvala je veselo puštao dimove kroz nos, grickajući kamiš svoje lulice, a Sergije Vuković je trljao ruke:

- Ni jednog žace, nažalost, da mu pokažem, kako je šmoljo ... - ljutio se, pričajući o akciji svoje grupe.

Svi su stigli na vrijeme, svi su uspjeli, a Milivoja nikako nema. Već smo se počeli brinuti: da se nije što neprijatno desilo? U njegovoj su grupi bili drugovi s najmanje partijskog iskustva: jedan član Partije i tri skojevca.

Svaka je minuta bila neprijatnija. A prolazile su sporo, duge kao satovi. Rekao sam već: nije bio običaj kasniti, a Milivoja nema ni poslije pet, ni poslije osam, ni poslije deset minuta...

- Propalo je! - pomislio sam, kad li, poslije dvanaest minuta vidim Marjana, kako dolazi uprljan blatom do članka. Onako zablacen, niti ne pozdravljajući, mahnuo je nikom:

- Ne brini, sve je u redu!

Nije mi tad ništa drugo trebao kazati. Bio sam zaista zadovoljan. Sad više nije bilo razloga strahovanju. Mogao sam s ponosom obavijestiti drugove iz CK: - studenti su uspjeli.

POSLEDNJI SNIMAK SERGIJA VUKOVIĆA

Jaroslav Hvala i ja uzbuđeni smo trčali. Sergija je bilo teško stići. Dok smo se mi snašli, on je već zamakao za ugao Masarykove ulice.

— Za njim! - i ne govoreći pomislili smo oba, pa je tako i počela trka.

Kad smo se vratili, bilo je već kasno. Oznojeni i zadihani od trčanja čuli smo, obazirući se okolo i tražeći Sergija pogledima, kako frankovac Grga Ereš viče iz svega glasa:

— Držite ga! Eno komuniste! Hapsite ga! — da bi kasnije čitav vod policije skočio na našeg druga.

A Sergije, živahan mladić, neustrašiv, vedri dječak, koji ne zna za mirovanje, komunist, koji ne zna za riječ: ne mogu, stoji u dvorištu dekanata zagrebačkog Sveučilišta i priprema se da snimi uzbudljiv prizor, što se pred njim odvija: sukobila se grupa frankovaca i HSS-ovaca u međusobnom obračunu. Istina, sve je to izgledalo kao igrarija, a ne ikao ozbiljna tučnjava.

Sergije užurbano namješta blendu, traži najpogodniju ekspoziciju i mjeri udaljenost. Nije se ni pomaknuo s mjesta, kad na nj pojuriše policajci.

— Držite komunistu! povikaše frankovci: smiriše se u obračunavanju s HSS-ovcima, pa svi, s policajcima navališe na hrabrog, nasmijanog mladića, koji se veselo smiješio toga momenta, baš kao na slici što mi ostade kao uspomena od njega.

Eh, Sergije, Sergije, nemirni Sergo, odvažni druže! A tako je bilo prijatno raditi s njim! Sav se unosio u ono što je radio: svu svoju maštu, sve misli, sve je pretvarao u aktivnost komuniste.

I kad pričavam uspomene o svojim studijama, o predratnom sveučilištu, o ilegalnom radu, teško mi je, opisujući pojedine događaje, obuhvatiti potpuni karakter, predočiti vam pravi lik sa svim osobinama, prikazati svu djelatnost Sergija Vukovića. Već kao student bio je zreli iskusi komunist, a izgledao je poput zanesenog dječaka, koji bi htio sve znati i sve vidjeti. U akcije, koje smo posljednjih godina [kraljevine organizirali u Zagrebu, a ne sjećam se ni jedne u kojoj on nije sudjelovao, unosio je taj zanos, polet mladosti i neustrašivost najsranj elij eg.

O mladićima, kakav je bio Sergije ili smireni Jaroslav Hvala, nikad, možda, ne će biti sve kazano. A moralo bi se reći što više, jer sjećanja o njima, to su uspomene o najsvjetlijim likovima borbe ilegalne Partije na Zagrebačkom sveučilištu iz vremena mog studija.

Htio bih da ovaj zapis o Sergiju Vukoviću bude osnovna slika njegove ličnosti, jer ovih nekoliko podataka, što ih iznosim, samo će nas donekle upoznati s njim, i omogućiti, da oni, koji ga nisu znali, jasnije predoče njegov lik.

Među naprednom omladinom Zagrebačkog sveučilišta bio je jedan od najpopularnijih mladih revolucionera. A to je i razumljivo, jer je on bio neobično prislan, otvoren, jednostavno je pristupao k ljudima, a uz to bio je neobično hrabar i bez kompromisa u postupcima.

Sergije je bio vrstan sportaš, a posebno majstor u »jiujitsu«. Ponekad smo ga zadirkivali zbog te japanske vještine, a on bi uvijek vragoljasto stiskao pesnice:

- Pitajte vi frankovce i žace, je li mi posao pametan . . .

Njemačka se spremala za napad na Jugoslaviju. Fašističke grupe u zemlji su se užurbano pripremale - na sve su moguće načine nastojali stvoriti što veći nacionalni razdor, svade i jal, da bi hitlerovska Njemačka imala razlog za upad.

Najaktivniji fašisti u Zagrebu bili su studenti - frankovci, koji su imali jake pozicije na sveučilištu. Postajali su iz dana u dan sve bezobrazniji. To je pomalo prešlo sve granice. Počinju se čak javno hvaliti, kako će oni »pokazati komunistima«; javno su pričali, prseći se pritom, kako su ubili Krstu Ljubičića:

— On je tek prvi - mogla su se neprekidno čuti njihova hvalisanja - a drugi su tek na redu ...

Čak su istakli u svojim prijetnjama jednu listu komunista, koje kane smaknuti. O toj »listi crvenih« priča su na fakultetima, prseći se priglupo:

- Sve ćemo ih kao i Ljubičića...

Bilo nas je više u tome spisku. Dakako, bio je i Sergije Vuiković, što nije bilo nikomu čudno, jer ako se tko isticao na sveučilištu, onda je to svakako bio on.

Najprije ismo se smijali prijetnjama. Sergije se šalio, rugao im se, izvodio trikove, pokazujući nam, kako će kojeg frankovca premlatiti. Nešto kasnije, ismislio je, da bi najbolje bilo nabaviti pištolje:

- Što da oklijevamo, revolver je najjednostavniji. Podmetneš im ga pod bradu, ruke u vis - i gotovi su - smijao se vragoljasto, uvjeravajući nas, da je svakako potrebno nabaviti pištolje:

- Pa i sami znate, da su oni svi naoružani. Zar da mi budemo slabiji? -

I nabavili smo pištolje, prvo vatreno oružje u svome životu. Obuzimala nas je radost, kao naivne dječake. Nismo tog trenutka shvaćali što bi to moglo značiti, ako bi policija pri prvoj premetačini našla kod nas oružje. Veselili smo se revolverima i odlučili smo da ih isprobamo. Stoga smo jedne večeri, zapravo već prvog dana kad smo se naoružali, odšetali u Tuškanac, pa smo se tu, sakriveni među visokim bukvama, učili gadati, rastavljati i sastavljati dijelove, vježbali smo se u rukovanju, igrajući se gotovo neozbiljno s oružjem.

Bili smo vrlo zadovoljni. Premda smo se i prije osjećali jaki, sad smo imali još jedan adut više. čini mi se, da nas je to još više osmjelilo. Sergije je, gađajući sigurno kao kakav iskusni strijelac, kršio suhe grane i psovao usput frankovce:

- Sada ih se svih zajedno -ne bojim.

Smatrali smo nužnim, da o našem naoružanju izvještimo našu partijsku vezu, člana CK druga Vladu. Kad smo se za nekoliko dana sastali s njim, vrlo nas je ozbiljno ukorio:

- Ovakvi postupci mogu samo pomoći reakciji. Ta ona traži, da mi napravimo neozbiljan ispad, kako bi našla izliku da po'hapsi najistaknutije komuniste ...

Snuždili smo se. Nije nam bilo milo. Ali tek tada nam i samima postade jasno da je drug Vlado u pravu.

čim se nadosmo nasamo, nas trojica, Jaro, Sergije i ja, a vrlo smo često bili zajedno, jer nas nije povezivala samo ista ideologija, djelovanje u redovima jedne organizacije,

već i prisno prijateljstvo, počeli smo razgovarati o pištoljima. Trebalo je naći neki drugi način, da se odupremo.

- Ništa od oružja - tužio je Sergije. Vrlo mi je žao naših pištolja. Zaista su bili prikladni. A sam Sergije nije mogao ni zamisliti, da bi ga netko napao, a da on ne može odgovoriti.

Sjećam se, išli smo jednog dana prema Sveučilišnoj knjižnici. Prelazili smo preko malog travnjaka na Marulićevu trgu. Najednom se pred nama pojavio poznati frankovac Kaštelan, jedan od ubojica Krste Ljubičića. Bio je za nas oličenje zločinstva. Znali smo, da je jedan od kolovođa ubojica, jedan od sastavljača crne liste studenata komunista, koje su odlučili poubijati. Ne skrenusmo u stranu. Dapače, Sergije s podrugljivim smiješkom, koji mu zaigrao na lijepom licu, krenu odmjerenim, ali dosta brzim koracima prema njemu. Više poradi prijateljske privrženosti, nego zbog neke određene misli, pošao sam za njim. I ne pomislih što on namjerava.

Kad smo se sasvim približili tom »odvažnom« ubojici, prestrašio se poput ulovljene zvijeri, uzdrhtao je pred Sergijem, koji je i dalje išao odmjerenim koracima direktno prema njemu. Kad mu se Sergije sasvim primakao, Kaštelan počeo vikati:

- Bježite od mene, pucat ću!

Sergije se zajedljivo, izazivački smijao, baš kao kakvo neodgovorno dijete, kad se posvađa s drugovima u igri, pa tvrdoglavo ostaje pri svome. Stajao je pred ubojicom nadmoćno. Zastao sam iza njega: bilo mi je prijatno gledati ga takvoga. Sergije je bio vrlo lijepo građen, bio je jak, vrlo pristao, jedan od najstasitijih iz našeg društva. Kaštelan se počeo hvatati za džep, galameći još uvijek. Sergije je dotad držao obje ruke u džepovima, ali onda ih izvuče:

- De, de, mizerijo, pogledaj koliki si ! Ne trebam ja za tebe pištolj. Previše si ti sitna gnjida, da bih pucao na tebe...

Frank ovac se uzmuvaao, prestrašen.

- Pucat ću, maknite se... pucat ću — mucao je sve tiše i uzmicao natraške, a kad je Sergije počeo trljati pesnice, Kaštelan se ubrzano udaljio, gotovo trčeći.

Smijali smo se obojica, a Sergije se nije mogao naradovati.

- Vidiš ga, gnjidu! Takvi su oni svi.

Sa Sergijem se čovjek mogao uvijek do mile volje nasmi-
jati. Doik je Jaro bio smiren, staložen mladić, koji bi uvijek
ne uzbuđujući se previše, razmislio o svemu prije odluke,
potežući kratke dimove iz svoje lulice, Sergije je uvijek bio
u pokretu, kao varnica, uvijek se smijao i u jednom trenu
donosio odluke. Rekoh već: mnogo smo ga voljeli. Ali kao
što se i uvijek dešava, među mladim ljudima, da poslije
ozbiljnih poslova nađu vremena i za šale, taiko je bilo i s
nama. Sjećam se: jedno smo ga vrijeme zadirkivali zbog
studentice medicine Branke, koju je on volio, ali kad god bi
ona bila u njegovu društvu, on bi zastideno šutio, što mu se
inače nije nikad dešavalo. Nikako se nije usuđivao kazati joj
što osjeća. Mi smo, međutim, svi znali, a i on je znao da
nam je to poznato. Kad ne bi bilo Branke, uvijek je spretno
umio naša zadirkivanja' preokrenuti u šalu, pa se zajedno
s nama smijao.

Branka se isto tako svidala još nekim našim drugovima.
Sjećam se, kako je jednom od današnjeg Britanskog trga
do Trga Republike zadirkivao jednog od tih drugova zbog
Branke:

— Znete, drugovi, bio sam jučer s Brankom - reče, a onda
nas sve pažljivo pogleda, da vidi kako ćemo reagirati. Ka-
ko je on bio ozbiljan i ozbiljnim glasom počeo priču, to smo
ga i mi pažljivo slušali, očekujući neku veliku izjavu. A on
poče svoju priču za koju smo tek kasnije vidjeli, da je jed-
na od njegovih šala. Kaže: rekla mu Branka, kako je ona
izabrala muškarca, kojega voli, kako je našla idealnog mla-
dića, koji joj je najdraži. I opisala ga je, veli.

— Kako izgleda, tko bi to mogao biti? - zanimalo nas je
sve. A Sergije je nato počeo opisivati jednog od prisutnih
drugova, koji je, kako ono naš narod kaže bio do grla za-
ljubljen u Braniku. Opisivao je dio po dio, od glave do
pete, ne zaboravljajući čak i njegova odijela, te se na kraju
i ovaj sam morao prepoznati. Tek na kraju razgovora, kad
se Sergije počeo smijati, vidjeli smo da se šali.

Uvijek je znao sve izvrgnuti u zabavu. Taj dječak, stu-
dent-komunist, kojii nas je sve prije i poslije sastanaka, če-
sto u vrlo neprijatnim momentima, prisebnošću i bogatstvom
duha znao razveseljavati, zaista se nijednom nije prestrašio
pred neprijateljem.

Baš kao i zadnji put, kad je slikao frankovce i HSS-ovce
pred dekanatom.

Šetali smo tog dana oko kazališta, a onda sjeli na zid
kraj Meštrovićeva Zdenca života. Tko je mogao pomisliti da

smo nas trojica posljednji put zajedno, da se posljednji put smijemo Sergijevim pričama. Tko je mogao pomisliti, da će Sergije nastradati u ovoj smiješnoj tučnjavi, koja je više izgledala kao lakrdija, nego obračun HSS-ovaca i frankovaca, a ne u nekoj komunističkoj akciji, ili u revoluciji. A eto, tako se desilo.

Dok smo mi sjedili kraj zdenca, primijetili smo da prema Pravnom fakultetu ide velika grupa studenata u četveroredu. Začudili smo se: tko su ti? Mi, naime, tih dana nismo organizirali nikakve demonstracije, a frankovci nisu imali razloga da ovako postrojeni u grupi napadaju Pravni fakultet, jer su u njemu zauzimali sve važnije funkcije.

Tek kad se prva grupa primakla bliže, vidjeli smo da su to studenti HSS-ovci. **To** nas je još više začudilo. Ušli su na Pravni fakultet.

Nekoliko trenutaka kasnije tamo je nastala gužva i galama. Naglo je intervenirala policija. Sergije, koji je u to vrijeme rukovodio izdavanjem našeg omladinskog lista »Studentski list«, najednom, ne govoreći ništa, potrčao je od nas, a tek onda, već udaljen desetak koračaja, doviknuo:

- Idem po fotografski aparat, da slikam!

Ne stigosmo ga zaustaviti. Bili smo i sami začuđeni. Ot kad sam na sveučilištu, prvi put su se javno potukli frankovci i HSS-ovci. Dakako, bilo je zanimljivo. Sergije je za članak u svome listu htio imati dobru ilustraciju. No, znali smo, aiko se uplete bilo tko od nas u taj obračun, svi će se okrenuti protiv njega.

Nismo, međutim, stigli Sergi ja zadržati. Ali, znali smo gdje stane. Obojica potrčasmoo tamo. Bilo je nažalost, prekasno.

- Jest, bio je tu, ali upravo pred vama je istrčao — rekla nam je gazdarica.

Mi opet pojiurismo na fakultet. Zadihani, samo nekoliko minuta kasnije, stigavši do Kazališne kavane, vidjeli smo Sergi ja u dvorištu dekanata, kako se priprema da snimi komesamje. U tom momentu grupi policajaca je pritrčao Grga Ereš, jedan od ubojica Krste Ljubičića, vičući:

- Hapsite onog komunistu!

Do tog je trenaa policija sasvim blago, više opomenama nego pendrecima i kundacima, što inače nije bio njihov običaj u smirivanju demonstnanata, primirivala posvađane studente. A kad im je Ereš skrenuo pažnju na Sergej a, odu-

stali su od daljnje intervencije i skočili na našeg druga. Frankovci im pomogše.

I eto, taiko je uhapšen Sergije Vuković. Htio je napraviti jednu živu snimku, dokument za svoj list, za list mladih komunista, ali frankovci su ga prepoznali. Bio je to pogodan način da ga se oslobode.

Kasnije siu ga s još nekim komunistima, koji su također bili u zagrebačkom zatvoru odvukli u logor Kerestinac. Strašno su ga mučili, pričali su mi neki drugovi. Sergej je šutio, ali ih je i psovao, a kad su mislili da je pri kraju snage, kad im se učinilo da će nešto saznati od njega, izmrcvaren, smijao se dok mu je krv u dva mlaza tekla iz usta.

Nitko nikad nije vidio Sergija prestrašenog. Takav je bio i u zatvoru. Imponirao je svim drugovima svojim držanjem, kao i nama na univerzitetu prije hapšenja. Ali spasiti se nije uspio. Istina, zagrebački komunisti su spremili akcije, kako bi' oslobodili zatvorene drugove u Kerestincu, no' akcija je propala. Sergije je ubijen. Gdje, kako i kada ne zna se sigurno, ali vjerojatno je najistinitija verzija, koja kazuje, da su ga ustaše zaklali na Velebitu i bacili u duboki bezdan na Jadovnu.

BITKE I POBJEDE

Frankovci su još s noći zaposjeli prilaze Medicinskom fakultetu. Skupili su se sa svih fakulteta. Poduzeli su sve da pobjede na izborima. Čim su glasači počeli prilaziti žarama, nava'ili su na njih. Naoružani toljagama i kamenjem, neki s oštrim noževima ili s pištoljima, htjeli su lijevičarima onemogućiti glasanje,

Već na prvu intervenciju frankovaca, i studenti komunisti su pripravno navalili na njih. Bilo ih je preko stotinu. I tog jutra, 16. studenog 1938. godine, naš je obrambeni odred tako naglo iskočio iz zasjede, da se frankovci prvih momenata uopće nisu snašli.

čula se treska, galama, pokoji vrisak. Frankovci su počeli bježati prema Mirogoju. Bacali su kamenje, no to ni jednog od naših nije moglo zaustaviti. Zadihani od jurnjave i pojedinačnih sukoba, prestali smo ih juriti tek na Mirogoju, gdje su se frankovci razbježali po okolnim šumarcima i groblju.

Znalo se već unaprijed da pripremaju napad. Dobro su spremali svoje terorističke grupe za predstojeće izbore uprava stručnih udruženja. Klub medicinara, koji su držali lijevičari, mogao im je poslužiti kao značajno uporište. Osim što je taj klub imao svoju vlastitu menzu, koju su, kao i Klub, vodili studenti lijevičari, bilo im je važno da pobjede na tim izborima i zbog toga, što je utjecaj komunista na Medicinskom fakultetu bio veoma značajan. Medicina je još od prvih izbora za uprave stručnih udruženja i za uprave Klubova bila vjeran pokazatelj političkih odnosa na cijelom Zagrebačkom sveučilištu.

Očekujući njihov napad, naši su se također spremili. Juriš je trebalo uzvratiti jurišem, premda je nama bilo važno ideološko pridobivanje što većeg broja studenata.

Komunisti su pobijedili na izborima. Pobijedili su, naime, nosioci liste HSS-a i studenata ljevičara, u kojima je bila većina komunista ili skojevaca. Bio je to period u kojem su komunisti većinu svojih javnih akcija na sveučilištu provodili kroz HSS. Svojim su glasovima naši drugovi potpomagali liste HSS, jer su na tim listama zapravo bili komunisti. Uz takovu taktiku uspjeli smo sve više u upravi stručnih udruženja Zagrebačkog sveučilišta.

Aktivnost studenata ljevičara postaje sve izrazitija od školske godine 1937/38. Kako se to sve događa poslije jednog razmjerno mirnog razdoblja, bez većih političkih borbi na sveučilištu, to je veoma brzo nova aktivnost imala i vidne rezultate.

Dok u Spani j i bjesni rat, u koji odlazi znatan broj jugoslavenskih studenata, da bi pomogli španjolskim rodoljubima obraniti nezavisnost republikanske Spani je, u srednjoj je Evropi fašističko-militaristička politika sve agresivnija.

Poslije jednog haotičnog perioda, dolaskom druga Tita na čelo Komunističke partije, organizacije se sređuju. Obnavljaju se organizacije SKOJ-a. Zagrebački studenti su oformili Akcioni odbor hrvatskih studenata ljevičara.

Skojevske i partijske organizacije su sve više zainteresirane za izbore uprava stručnih udruženja, sve više su aktivne u udruženjima. U isto vrijeme istupaju s istim namjerama i frankovci: u borbi za vlast u stručnim udruženjima ne biraju sredstva. Reakcionarno-klerikalne organizacije orijentirane šovinističko-fašistički pretapaju se u frankovačke organizacije.

Stvaranjem banovina i osnivanjem banovske vlasti u Hrvatskoj, vlasti na sve načine forsiraju studentske organizacije Hrvatske seljačke stranke, služeći se pri tom i studentskom HSS zaštitom. Forsiranje HSS postaje tako drsko, da banske vlasti pribjegavaju i sili: uredbama zastupaju članove Hrvatske seljačke stranke na Sveučilištu. Tako jedna Uredba banske vlasti iz 1939. godine određuje proporcionalni sistem pri izborima za uprave, stručnih udruženja i menza. Banska vlast je mislila da će tako uspjeti članove HSS-e ugurati u uprave stručnih udruženja.

Međutim, ni uredbe nisu pomogle. HSS nije uspjela preuzeti uprave. Tad banska vlast još jednom intervenira: donosi nalog o pojedinačnom, ličnom kandidiranju u izborima za uprave stručnih udruženja menza. Nositelj liste, prema odredbi, određeni student a ne neka politička skupina.

Sređene organizacije Komunističke partije i SKOJ-a na Sveučilištu sve su utjecajnije. Sve je više udruženja u našim rukama. A tamo, gdje su se frankovci uspjeli dočepati uprava, pretvaraju udruženja u spremišta oružja. Pred rat njihovo već prije očitovano terorističko djelovanje, postaje sve drskije.

Pristupajući organizaciji izbora pažljivo, s brižnim djelovanjem na svakog studenta, koji je još neopredjeljen, komunisti iz godine u godinu stižu sve više istomišljenika: pobjeđuju na izborima jednog po jednog stručnog udruženja.

Preglednim iznošenjem prilika najlakše je čitaoca uputiti u zbivanja. Kako je naš utjecaj na sveučilištu sve više jačao, pokazat će i ovi podaci o izborima:

Na Medicinskom fakultetu uspjesi su postignuti najprije i najpotpunije. Prvi put su nastupili sa samostalnom listom pod nazivom »Studenti ljevičari« na izborima 1938. godine. Pobjeđuju, ali s jedva primjetnom nadmoći iznad nosioca liste Hrvatske seljačke stranke. Frankovci su dobili neznačajan broj glasova.

Slijedeće godine su opet tri liste: komunistička, frankovačka i lista HSS-e. Pripremljene terorističke grupe studenata frankovaca bile su razjurene.

Značajan je u tom razdoblju rad uprave udruženja. Okupljajući najprije studente u raspravljanju o stručnim problemima, vremenom na njih sve više djeluju i politički, angažirajući ih u aktivnoj borbi za sprovođenje šireg programa Partije: u demonstracijama protiv skupoće, u manifestacijama za mir, za savez sa Sovjetima, za obranu zemlje, protiv fašizma ...

Nisu ni drugi fakulteti zaostajali mnogo za medicinskim. Znatne su uspjehe postigli naši drugovi na Tehničkom fakultetu. Jedan od najagilnijih organizatora partijskih akcija na tome fakultetu, bio je Sergije Vuković, koji je upisao tehniku u školskoj godini 1936/37.

1937/38. godine upravu stručnog udruženja drže frankovci. Komunisti su u svim odsjecima povelili široku akciju svojih djelovanja: i već slijedeće godine akcija se pokazala plodotvornom. Pod imenom »Studenti ljevičari« naši drugovi na Tehničkom fakultetu 1938/39. pobjeđuju i to u izborima za uprave stručnih udruženja na odsjecima:

geodezije, gdje je nosilac liste drug *Hofman*,
arhitekture, gdje je ljevičarsku listu predstavljao *Rihter*,
i na odsjeku kemije, s nosiocem liste drugom *Jägerom*.

Tri su odsjeka pretežno komunistička, dok su na ostalim odsjecima još uvijek u većini uprava frankovci.

U proljeće 1939. godine izbori su na svim odsjecima Tehničkog fakulteta provedeni u znaku naših pobjeda. Uprave svih stručnih udruženja bile su u rukama komunista. Isti je uspjeh i u Centralnom udruženju studenata tehničara.

Zvonko Rukavina je nosilac liste na strojo-brodograđevnom odsjeku, Mile Spalj i Oto Gross su nosioci liste građevinskog odsjeka, a Tvrtko Seljan rudarskog odsjeka.

U izborima za upravu Centralnog udruženja studenata tehničara nosilac komunističke liste bio je vrlo poznati i popularni partijski radnik, student tehnike, Niko Tomić. Ako su naši i u tim izborima pobijedili, osim Tomića su bili u upravi još i ovi komunisti: Braco Nemet, Drago Slunjski, Rehar, Hrkalović, Vlado Božac i Dragan Seljan. A osim njih u upravu Centralnog udruženja su ulazili predstavnici svih odsjeka, to jest: Jäger, Rukavina, Hofman, Špalj, Tvrtko Seljan i Rihter.

Pobjeda na ovim Izborima bila je u toliko značajnija, što je bila potpuna. Od 850 glasača, za listu »Studenata ljevičara«, to jest za komunističku listu, izjasnilo se 500 studenata, za frankovce 250, a najmanje za listu Hrvatske seljačke stranke - 100 studenata.

Već prije, komunisti su uspješno okupljali oko Partije i SKOJ-a mnoštvo studenata tehnike, tražeći mogućnosti rješavanja raznih studentskih pitanja. Sada su mogućnosti za djelovanje bile još povoljnije. Komunistima je bilo od velike važnosti svako mjesto, svaka organizacija, svako udruženje, gdje su mogli imati legalno mjesto aktivizacije. Pobjeda na spomenutim izborima omogućila im je takav rad u stručnim udruženjima. Rješavajući najprije stručne probleme, naši su drugovi uvijek našli pogodne mogućnosti i za aktivan politički rad.

Bile su to godine našeg velikog marša. Štiteći studentske interese uspjevali smo ih pridobiti u borbi za ideje Komunističke partije. Frankovci se u istom tom razdoblju služe najpodlijim sredstvima, ali uspjevali smo ih stišati. Pobjeđivši na izborima u Tehničkom fakultetu, naši su drugovi obznanili podatke o znatnim materijalnim pronevjerama frankovaca.

Bio je to slučaj sa štamparijom u kojoj su tiskana skripta za studente. Preuzevši pobjedom na izborima i upravu štamparije, kojoj je sada rukovodilac bio Rehar, naši drugovi

su ustanovili ogromne malverzacije, što su ih činili frankovci nekoliko godina. Objavljivanjem tih podataka u javnosti, osramočene su frankovačke organizacije. Bila je to za njih ogromna blamaža.

Ta je štamparija inače mnogo koristila u radu našim drugovima na tehniči. Jedno od najvažnijih pitanja stručnog rada, bilo je tiskanje skripta, bez kojih studenti nisu mogli učiti, pa prema tome ni polagati ispite.

Osim ostalih stručnih problema uprava udruženja tehničkog fakulteta povelu je akciju za smanjenje taksa, koje su na nekim odsjecima bile vrlo visoke, kao na kemijskom, gdje je svaki student za laboratorijske vježbe morao platiti oko 1.000.- dinara. Dok su prostorije stručnog udruženja bile u rukama frankovaca, bile su pretvorene u pravu kartašnicu. Naši drugovi su iskoristili sve te prilike i dali se na posao.

Organizirana je akcija za ukidanje numerusa klauzusa.

Nastojalo se ukinuti uredbu o ograničenju upisa u više semestre.

Kad je banska vlast donijela svoje nove famozne odredbe, naši su drugovi povelu najoštriju borbu protiv tih odluka, jer su u mnogome ometale normalno završavanje studija.

Nije, dakako, čitava aktivnost svedena na rješavanje tih stručnih problema. Baš u političkoj propagandi pokazala su stručna udruženja veliku aktivnost, što se naročito očitovalo u borbi protiv banske uredbe, pri tumačenju njenog političkog značenja, kao i u borbi protiv reakcionarnih profesora, među kojima je bio znatan broj bjelogardejaca, otvorenih neprijatelja svih naprednih društveno-političkih gledanja.

Na ostalim fakultetima izborni uspjesi nisu odmah postignuti. Tako na Veterinarskom fakultetu naši drugovi izlaze sa samostalnom listom na izborima 1940. godine. Tad su i pobjedili. Inače su upravu stručnog udruženja na tom fakultetu držali HSS-ovci, koji su bili nezainteresirani čak i u rješavanju najvažnijih pitanja iz studentskog života, a kad je Hrvatska seljačka stranka preuzela vlast, oni su bili još nezainteresiraniji, jer se nisu mogli zalagati za interese studenata, ne želeći djelovati protiv politike svoje stranke.

Organizirajući masovnu borbu protiv banske vlade, koju su, dakako, članovi Hrvatske seljačke stranke branili, komunisti na Veterinarskom, kao i na drugim fakultetima, stječu još veće simpatije neopredjeljenih studenata.

U studenom 1940. godine Partijske i skojevske organizacije Veterinarskog fakulteta organiziraju zbor svih studenata toga fakulteta. Slavko Komar u referatu iznosi najinteresantnije probleme studenata, kao i probleme grupa i ispita, sve opširnija predavanja i nevažna razvlačenja nekih predmeta, što otežava brzi studij, nesređene ispitne rokove.

On govori samo o tim stručnim, školskim problemima. Govornik svakom prigodom nalazi načina, da proširi sr/oj a kazivanja i na politička pitanja, što je bilo moguće, jer su banske vlasti raznim uredbama zadirale u bitne probleme studija.

Te su godine komunisti-veterinari pobijedili na izborima za upravu stručnog udruženja. Nosilac liste bio je Slavko Komar.

Slične prilike su bile na Agronomsko-šumarskom fakultetu. Na šumarskom odsjeku na izborima smo imali zajedničku listu sa studentima Hrvatske seljačke stranke. Nosilac liste bio je Josip Domankušić. Premda smo nastupali s HSS-ovcima, svi kandidati ®u bili članovi Komunističke partije ili skojevca. Pobijedili smo i na agronomskom odjelu, gdje je nosilac liste bio Vinko Milinković.

Na Filozofskom fakultetu još smo otprije imali uprave nekih odsjeka, ali u posljednjem, predratnom periodu, kad naš utjecaj naglo raste, kad je ugled ljevičara sve značajniji, povećava se i broj naših pristaša: gotovo je dvostruko veći broj glasova nego prije. Uprave stručnih udruženja gotovo svih odsjeka Filozofskog fakulteta u rukama su studenata ljevičara.

Zahvaljujući vrlo jakoj i utjecajnoj partijskoj grupi na Ekonomskoj -(komercijalnoj visokoj školi, gdje su radili Ivica Mažar, Ranko Sipica, Slavko Klavora, Ljubica Gerovac i Durbabić, naše su snage bile čak veće nego što su bile u prosjeku na ostalim fakultetima. Partijska organizacija, čiji su najaktivniji članovi bili drugovi, koje sam spomenuo, uz jaku organizaciju SKOJ-a, uspjeli su agilnim radom steći ogroman utjecaj i pobijediti na izborima. Nosilac liste na EKVŠ-i bio je Ljubo Faust.

Na Pravnom fakultetu naš je utjecaj bio najslabiji. Tamo je bila vrlo jaka frankovačka organizacija. U tom je fakultetu stručno udruženje bilo pretvoreno u spremište oružja, koje su frankovci primali od talijansko-njemačkih fašista.

Međutim, i na tom fakultetu aktivnost komunista bila je plodotvorna. Da bi na izvjestan način onemogućili frankovce, mi smo na izborima za upravu stručnog udruženja 1939. godine glasali za listu Hrvatske seljačke stranke. Nismo bili dovoljno jaiki, da na izborima samostalno istupimo, a frankovci su nam bili opasniji od HSS-ovaca. Međutim, ni na tim izborima nismo pobijedili. Frankovci su dobili oko 200 glasova, a HSS-ovci 180. No, ipak je to bio znatan uspjeh, budući da su frankovci na svim izborima dotad dobivali apsolutnu većinu glasova.

Kad već nismo mogli pobijediti na izborima za upravu stručnog udruženja, angažirali smo se na drugim područjima, gdje su se rješavali stručni problemi. Osobito smo bili aktivni na seminarima sociologije.

Početkom 1941. godine partijska organizacija Pravnog fakulteta organizirala je plenum svih studenata-pravnika na kojem je raspravljano o banskoj uredbi, koja je za studente prava, između ostaloga, značila produženje studija najmanje za pola godine. Pripremivši se dobro, istupili smo s očiglednim dokazima o štetnosti uredbe.

Zvonko Ivanković i Mato Jerković osobito su vrsno zastupali mišljenje i stav partijske organizacije.

Razgovori su bili tako organizirani, da su se čak i članovi vladajuće Hrvatsko-seljačke stranke morali solidarizirati s našim stavovima.

Bližio se, međutim, dan pristupanja Trojnom paktu, travanj 1941. godine; bližili su se dani oružane borbe - bližila se Revolucija. U periodu priprema komunisti su na Sveučilištu uspjeli steći mnogo pristaša, koji su kasnije u našim redovima pošli u oružanu borbu za oslobođenje zemlje.

U ideološko-političkom obrazovanju studenata mnogo je toga učinjeno baš u stručnim“ udruženjima.

ZAPISI O SEKRETARU

Ima ljudi o kojima nikada ne će biti sve napisano. To su bogati životi, putni osmišljenog djelovanja; ljudi, koji su stizali obavljati bezbroj poslova, imali neobično mnogo znanaca, sudjelovali u velikom broju akcija.

Takav je bio i Rade Končar: ma koliko svi njegovi znanci pisali o njemu, kolikogod događaja iz njegova bogatog djelovanja bilo izneseno, ipak ne će biti sve ispričano. Ja sam ga upoznao radeći u Zagrebačkoj partijskoj organizaciji. Jedno vrijeme sam se često sretao s njim. Zapamtio sam iz tog razdoblja više događaja, koji su se zbili u različitim prilikama. Ali svako sjećanje, svaka uspomena na Komčara odaje samo njegov idealni lik. I kad kazujem o njemu, kad pričam o Radi Končaru, onda mi je uvijek na pameti misao: Rade Končar je bio zaista idealan komunist.

Događaji koje ovdje iznosim pokazuju razne osobine pokojnog sekretara Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske. Impresioniran sam onim što je taj čovjek umio; zadivljen sam njegovom ljudskošću, umješnošću, principijelnošću i upornošću.

Osjećam, kao da stoji nagnut nadamnom dok ovo pišem. Kao da, eto, upravo sada, slušam kako poluglasno, a ipak sasvim razumljivo zove: - Bježi ovamo! - dok mi se s leđa u biku približuju dva policajca na konjima. Pričinja mi se, kao da mi je maloprije pružio ruku, pri zadnjem susretu 1941. godine: čutim čvrsti stisak, topli dlan, prijateljski pozdrav: - Pa, sretno! I uza sve to, privida mi se slika koju sam bezbroj puta gledao: stoji nepokolebljiv pred ubojicama, nemilosrdno ih gleda, nemoćan da nešto učini, ali hrabar da kaže: — Milosti od vas ne tražim, niti bih vam je dao!

Dok pišem ove retke, nikako se ne mogu oteti dojmu njegove prisutnosti. Kao da će svaki tren prići sasvim blizu, namiješiti se, otkrivajući zdrave, bijele zube, prigrliti me:

- Kako si, mališa?

I noć mi se privida - jedna samotna šetnja i susret s njim. Bilo je to poisljije jednog sastanka na Laščinskoj cesti. Grad se smirio. Ni buke vozila, ni žamora razgovora. Tiha noć. Tramvaji više nisu vozili, pa sam išao pješke prema domu Josipovac, u kojem sam stanovao.

Ni vozila ni prolaznika. Ulice prazne, šutljive. Maštajući kao u pol usnu, umoran, gotovo sam dremuckao idući Vlaškom ulicom. Najednom, kad sam bilo koga najmanje očekivao, netko mi pristupi iz mraka. Primjetih ga tek kad me steže za mišicu:

- Zdravo, mali? Kud ti u ovo doba?

Trgnem se naglo, razbuđen. No, dok sam se snašao, da bilo što odgovorim, već nije bilo nikoga. Prolaznik, a bio je to Rade, već se izgubio u mraku, hodajući nečujno, oprezan, kao i svaki ilegalac.

- A otkud on u ovo doba? - upitam u mislima sebe samoga, no onda se smirim, znajući da i on ima mnogo poslova i sastanaka - mnogo više nego ja. Ta on se znao naći i tamo, gdje ga nitko nije očekivao. Često je bio i tamo, gdje su ga policajci tražili. Samo, njega su teško mogli uhvatiti. Spretna, dosjetljiv, umješan i snalažljiv - uvijek im je izmakao. I kako god bi oni spretno postavili zamku - on je spretno umakao.

Dešavalo se, dakako, da ga i uhvate. I pred agentima, koji su nemilosrdno postupali sa svim komunistima, junački se držao, kao i uvijek. Kad bi ga tukli - vraćao je udarcima. Branio se rukama, nogama, glavom, predmetima oko sebe, tukao ih je čim god je stigao. Kad god su ga vodili na ispitivanje, morali su mu vezati ruke i noge. Čim bi isljednik naredio: - Dovedite Končara! - znalo se, da je potrebno pripremiti užad.

Ako se tako nepokorno i odvažno držao na policiji, onda je razumljivo njegovo herojsko držanje kad je bio s radnicima. Pisalo se o njegovu hrabrom istupanju u Beogradu, prigodom demonstracija protiv pakta s Njemačkom 27. ožujka 1941. godine. Manje se zna o jednom govoru, koji je održao radnicima bivše tvornice »Penkala« u Mihanovićevoj ulici, dok se prema njemu pokušavala probiti grupa policajaca s nalogom za hapšenje.

Stajao je na nešto uzvišenijem mjestu. Zbijeni oko njega i tihi, radnici su slušali govor. Samo bi ponekad prostrujilo poluglasno oduševljenje, odobravanje, slaganje s onim što je kazivao govornik. A kad su u dvorište, gdje su radnici bili okupljeni, prodrli policajci, nastojeći uhapsiti govornika, nisu mu se uspjeli ni primaknuti. On je ostao na istom mjestu, ne prekidajući govor. Radnici su se oko njega zbili u još čvršći krug.

Policajci se pokušale probiti. Izvadili su gumene palice. Ali, bilo je uzaludno. Radnici se ne pomakoshe. Rade nije prekinuo s govorom.

I tek kad je završio, radnici se njemu iza leđa razmakoshe i pustile ga da žurno prođe preko tvorničke ograde. Zaklanjajući ga pritom čitavo vrijeme od policajaca, jači mu podmetnuše koljena, pa onda ramena, kako bi lakše i brže preskočio.

Voljeli su ga radnici, kao i svi napredni ljudi, koji su barem jednom s njim razgovarali ili ga slušali. Bio je prislan. Jednostavan u ophođenju. Kazivao je ljuuima ono, što im treba reći, ne komplicirajući istinu dugim uvodima i okolišanjem.

Sekretar Partije je među radnicima bio uvijek siguran. Tako je i mogao u »Penkali« završiti svoj govor, premda su skup opkolili policajci. Razumljivo je onda, što su ga svi tako mnogo cijenili.

Kad se nešto važno u gradu zbivalo, kao što je to bilo 1. maja 1940. godine, kad je Partija organizirala velike demonstracije, Rade nije mogao ostati u stanu. I premda je svaki policajac nosio njegovu sliku, kako bi ga mogao lakše prepoznati i zatvoriti, on je pošao među radnike.

Ne mogu zaboraviti njegovu drugarsku brigu o svakom komunistu. To je pokazao i na tim demonstracijama. Stajao je među demonstrantima i kad sam se našao u najnezahtvnljoj prilici, opkoljen policajcima na konjima, koji su me bjesomučno tjerali, Rade se snašao i pokazao mi kuda da pobjegnem.

Uvijek se starao za partijske kadrove, uvijek se od njega moglo čuti korisnih savjeta; on je znao pronaći mogućnost da pomogne. Iako je s neprijateljima bio nemilosrdno strog, s drugovima je, kolikogod pogriješili, bio smiren, blag i razborit. Dok bi razgovarao s nekim, tko je pogriješio, pogled mu je bio blag, prijateljski, kao da hoće reći: ne treba pretjerati! Sjećam se ustaničkih dana: mi smo u Slavo-

niji nešto kasnili s oružanim akcijama, jer su mnogi komunisti bili zatvoreni, veze neuspostavljene, organizacije još nesredene. A on, Rade Končar, umjesto da piše ljutito pismo, drugarski, očinski savjetuje: počnite. Sjećam se i sad toga pisma. Dok sam čitao: »Dragi Duško, u Lici, Baniji, na Kordunu, u Bosni... naši se drugovi već junački bore. Užičani su već osnovali svoju republiku. Svi su se naši narodi pobunili... Nemojte ni vi — komunisti Slavonije, mnogo čekati. Vrijeme je ...« — ii nekriv sam se stidio, mnogo više, nego da mi je napisao najstrože pismo.

Jednom je neki naš drug, moj kolega s fakulteta, Branko, ozbiljno pogrešio, ali Rade je i to razumio. Taj drug, Branko, doveo je samog sekretara Centralnog komiteta u vrlo neprijatan, u vrlo opasan položaj, a sekretar se kasnije samo smješкао;

- Mlad je, ta svatko pogriješi...

Desilo se to s Brankom u jednoj akciji, koju sam organizirao po nalogu druga Rade. Trebalo je, naime, odnijeti kotarskim komitetima u unutrašnjosti ilegalne partijske materijale. Pozvao me tom prigodom Rade:

- To bi najprikladnije mogli obaviti studenti. Sad su zimske ferije, oni i tako idu u rodna mjesta ...

Razradili smo akciju. Pronašao sam drugove iz unutrašnjosti i dogovorio se s njima. Jedan od njih bio je i Branko, koji je trebao putovati u Dalmaciju. Istina, on se malo nećkao, nije mu baš bilo prijatno putovati:

- Imam posla u Zagrebu .. . Trebam i neke ispitate polagati - branio se, ali smo ga brzo uvjerili.

Ali nekoliko dana kasnije, kad sam prema našem dogovoru, pošao na sastanak, začudio sam se videći lično sekretara CK KPH pred Glavnim kolodvorom.

Šetao je sasvim na kraju, pod satom, metnuvši kovčeg s ilegalnim partijskim materijalima kraj zida.

- Što li on tu stoji? - pomislio sam, prilazeći mu. Znao sam, koliko je opasno da se kreće na željezničkoj stanici, koja je bila puna agenata i policajaca. A Rade je bio ilegalac, i to vrlo čuveni, po režim »opasan« — stajalo je u svim policijskim dokumentima uz njegovo ime. Bilo je vrlo opasno, da se on nalazi na peronu. Baš u to vrijeme bio je i ucijenjen.

- Branko nije došao! - reče mi umjesto pozdrava.

Dogovorili su se za sastanak u 18 sati. Kad sam stigao bilo je već 18 i pol. Sekretar je čekao pola sata, a neodgo-

vomi mladić, premda član Partije, nije došao. Primijetio sam mu po pogledu da je ljut, ali se držao vrlo pribrano. Ničim nije pokazivao ljutnju.

Zastidio sam se, kao da sam sam zakasnio:

- Izvini, ali nezgodno je da si tu... Bolje da meni ostaviš kofer, ja ću počekati...

Rade međutim ne htjede odmah otići:

- Ne, veli, počekat ću još malo. Već će on doći. Moram mu dati još neke upute ...

Vrijeme je prolazilo, a Branku ni traga. Nas dva se prepiremo: treba li, ili ne treba otići. Morao sam biti uporan. Bilo mi je neprijatno suprotstavljati se Radi, ali nisam mogao drugačije.

- Odi odavde, molim te, - uzbuđivao sam se. Dovoljno bi bilo da ga samo neki policajac pažljivije pogleda, pa bi ga odmah prepoznao. Sad, kad je već bio i ucijenjen, znalo se što bi slijedilo iza hapšenja.

- Bolje je da ne čekamo. Ja ću ponijeti materijal, a do sutra ću već naći nekoiga, tko će putovati u Dalmaciju - ostajao sam uporan.

Bilo je već prošlo 15 minuta od moga dolaska, kad je pristao da odemo. Ja sam se i dalje ljutio, uzbuđen, umjesto draga Rade, našto me on počeo smirivati:

- Ne ljuti se, sigurno mu se nešto desilo...

Bila je to vrlo neprijatna zgoda. Naljutio sam se na Branka, kao i osta'i drugovi u partijskom komitetu na sveučilištu. Složili su se bez mnogo razgovora, da Branka isključimo iz Partije.

- Nije trebalo tako strogo - Rade se nije složio s nama, kad sam mu donio odluku: - svatko ponekad griješi. Ta ljudi smo, može nam se svašta desiti. Branko vjerojatno nije loše mislio ...

A kad se sastao s Brankom samo ga je upitao:

- Što to bi s tobom? - pa kad je ovaj počeo crvenjeti, ne nalazeći opravdanje, Rade još samo dodao: — Trebao si doći, drugovima su potrebni naši materijali. . .

Premda sam još uvijek bio vrlo ljut, što Branko nije došao na stanicu, ipak nisam uspio uvjeriti Radu o neophodnosti tako stroge kazne. Na koncu smo povukli našu odluku o isključenju, premda je Brankova pogreška mog'a imati kobne posljedice.

- Nije ih bilo! - smješкао se drag sekretar.

Nije se on tako brižno starao samo za ljude, već i za sva partijska sredstva. Sjećam se jednog događaja iz vremena, kad sam bio polaznik tečaja, što ga je organizirao Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije. Tečaj je vodio Krsto Popivoda. Kao učesnik tečaja redovno sam održavao predavanja s članovima partijske organizacije u Zaprešiću.

U Zaprešić sam putovao jednom nedjeljno. Vlak je iz Zagreba odlazio pred podne, a vraćao se poslije 9 sati navečer. Tako sam ostajao bez ručka i večere, jer u Centralnoj akademskoj menzi, gdje isam se hranio, ručalo se tek iza podne, a večeralo najkasnije do 8 i 30 sati. Moji drugovi iz doma Josipovac ponekad bi mi iz menze pribavili večeru. Kad je o tome čuo Rade, ponudio mi je novac za hranu:

- Ne možeš gladan raditi... A i mlad si, trebaš rasti.

Zastidio sam se, pa se stadoh ispričavati:

- Ne treba to meni, ta već ću se ja snaći. Mogu, eto, jesti i kod mesara Pere Španca u Zaprešiću ...

Rade se malo zamisli, a onda me prigrli:

- Ako je tako, onda još bolje: partijska sredstva, znaš, moramo čuvati. Ta to su članarine radnika otrgnute od bi-jednih nadnica.

Tko bi rekao, znajući njegove herojske podvige, znajući mu odlučnost i nekompromisnost revolucionara, da je bio blag kao naivno dijete, osjetljiv kao majka prema djetetu. Uvijek je rado učinio drugovima poneku prijetnost, volio je razveseliti ih, obradovati.

Prošlo je više od dvadeset godina od dana, kad sam, znatiželjan, razgovarao s njim o zastranjenjima jedne grupe komunista-intelektualaca. Bio sam tad školarac i mlad član Komunističke partije. Upravo sam bio pročitao knjigu »Književni svesci« u kojoj je odgovoreno tim intelektualcima okupljenim oko »Pečata«.

Oduševio sam se napisima u »Književnim svescima«. Bio sam se toliko zanio tom publikacijom, kao i još nekim člancima objavljenim u legalnoj i partijskoj štampi u kojima su naši drugovi, marksisti, raspravljali s »pečatovcima«, da sam mnoge izvade znao gotovo na pamet. Razgovarajući o »pečatovcima« s Radom, nisam se mogao suspregnuti, a da ne upitam zbrkano:

- Koji je to čovjek, molim te, što ovako pametno piše, ovako umno i beskompromisno određuje liniju Partije...

Znaš, ova mi knjiga sliča na Lenjinovu »Materijalizam i empiriokriticizam« u kojoj se on borio protiv zastranjivanja u partiji boljševika?

Pitanje je, zapravo, bilo smiješno. Da me već tad nije dobro znao, mogao me vrlo pogrešno prosuditi. A on se samo smješкао, razveseljen:

- O, mali, mali... Ta i sam znadeš toga druga, bio si s njim na sastanku.

Čitavu sam noć razmišljao: koji li je to? Po nekoliko puta sam u mislima izbrojavao sve drugove s kojima sam bio na sastancima, ali nije mi se činilo da bi i jedan od njih mogao biti najodgovorniji rukovodilac Partije. Vjerojatno ja toga druga niti nisam znao. To je Rade mene htio obrađovati, neka se radujem, što znam toga druga, kad me je već toliko oduševio.

U sitnicama je, kao i u velikim stvarima znao biti velik. Ne može se sve ono naizgled neznajno ispričati, ali baš u tim svakodnevnim, sitnim doživljajima očituje se karakter čovjeka. Jednom su nam se pokislama smijale neke buržoaske dame. Stajali smo u veži jedne zgrade u Solovljevoj ulici. Bio je po srijedi partijski zadatak.

Nismo se mogli razići, premda smo i Jefto šašić i ja već dobili upute. Padala je strašna kiša, kao da je prolom oblaka. Videći nas tako bespomoćne s prozora susjedne zgrade, te damice su se smijale i dobacivale nam nešto nerazumljivo, ali osjećali smo po kretnjama i grimasama, da je podrugljivo.

Uvrijeđeni, šutjeli smo i uzbuđivali se. Šuti najprije i Rade, a onda se najednom nasmije:

- Nek se one samo smiju, ne će dugo: kad mi pobijedimo, potjerat ću ja njih da kopaju Končareve krčevine ...

Taj divni drug, jedan od najautoritativnijih komunista u Hrvatskoj, bio je uz sve ostalo i nevjerojatno skroman.

Prigodom jedne partijske konferencije Zagrebačkog sveučilišta trebao je govoriti i Rade. Osim njega na konferenciji je bio i drug Vlado, član CK KPH. Trebalo je u uvodnoj riječi u ime Centralnog komiteta obrazložiti značaj konferencije.

- Izvoli, Rade, ti si sekretar - predložio je Vlado.

Rade se skromno počeo ispričavati:

- Ma ne, brate, ti ćeš to bolje, ta ti si i sam bio student, bolje ih poznaš, bliži si im . . . što da im kažem ja, običan radnik ...

Iako je Vlado navaljivao, a mi šutjeli, čekajući da jedan istupi pred skup, Rade je ostao kod svoga:

- Ti si, veli, studentima bliži . . .

Naviru sjećanja. Uspomene me zanose. Kao da je prisutan čovjek o kojem pišem. Kao da ga gledam: eto, kucam na vratima poznate kuće u Laginjinoj ulici, obazirem se na sve strane - da nije u blizini koji poznati frankovac ili bilo tko opasan, muči me sumnja: da kuća nije kompromitirana?

- a vrata mi otvara znana drugarica i vodi me u prostoriju. Za dugoljastim stolom upravo ruča nekoliko ilegalaca: Rade Končar, drug Vlado i još jedan ili dva druga.

Bio je to moj zadnji susret s Radom. A da nisam ostao bez partijske veze, jer drug s kojim sam se trebao sastati drugi dan po okupaciji Zagreba, nije došao, možda ga ni tad ne bih vidio.

Sretan, što ih nadoh, veselo sam ih pozdravio. A oni se ljute:

- Zar si još u Zagrebu? — pitaju, začuđeni.

- Što prije puituj iz grada! — rekli su mi poslije razgovora, preporučivši mi s kime se trebam povezati u Slavoniji, da bih što više pomogao pri organizaciji ustanka.

- E, pa mnogo sreće! - nasmijao mi se zadnji put, zagrlivši me još jednom.

Rat bjesni Evropom. Hitler, ikočopereći se u govorima pred hiljadama svojih pristaša, zloguko maršira Evropom.

Osvojena je Austrija. I Češka. Napadnuta Poljska. Rat s Engleskom je otpočeo. Fašisti s.u upali u Francusku.

Tenkovi su na granicama Kraljevine Jugoslavije. Jake su trupe na jugoslavensko-bugarskoj granici, kamo su, po utvrđenom planu, njemačke snage ušle početkom proljeća 1941. godine.

Jugoslavenski vlastodršci raspravljaju o kapitulaciji. Već 20. marta u Beogradu zasjeda krunsko vijeće. Kraljevski princ, regent Pavle, predlaže pristup Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu.

Uvečer toga istog dana, zasjeda i vlada. Cvetković, predsjednik vlade, obavještava ministre: krunsko vijeće predlaže da zemlja pristupi Trojnom paktu.

- ... zbog unutrašnjeg i vanjskog položaja zemlje, središaje odnosa s Njemačkom nameće se kao neizbježna i neodgodiva potreba... - dopunio je predsjednikovo izlaganje Vladimir Maček.

Samo tri ministra se ne slažu. Protestno napuštaju sjednicu.

24. marta putuju u Beč Dragiša Cvetković i Aleksandar Cincar Marković. Treba potpisati ugovor o pristupanju fašističkom paktu.

Sutradan bio je potpisan protokol - »Protokol, koji su potpisali njemački ministar vanjskih poslova Von Ribbentrop, talijanski ministar vanjskih poslova grof Ciano i japanski poslanik Oshima s jedne strane, kao i jugoslavenski ministar predsjednik Cvetković i jugoslavenski ministar vanjskih poslova Cincar-Marković s druge strane, o pristu-

pu Jugoslavije Paktu triju sila od 27. septembra 1940. između Njemačke, Italije i Japana ...»

Vođe Sila Osovine zadovoljno se smješkaju. Oni to zadovoljstvo ne kriju. Von Ribbentrop pozdravlja potpisnike:

- Ovaj pristup je za nas, međutim, od osobite važnosti još i stoga, što se time sada praktički čitav dosadašnji neutralni Balkan nalazi u redovima Reda i drugo, što se k nama pridružila država, o kojoj je Engleska još uvijek mislila, da može svojim miješanjem u unutrašnje njene poslove, razvijajući svoje intrige, da izvjesne snage ove države mobilizira protiv novog poretka Evrope ...

Međutim: Jugoslavija protestira. Na dan objave Pakta, Jugoslavija, kao u buni, grmi od revolta.

Na ulicama su radnici. Na ulicama su svi proleterci. Na ulicama su svi napredni ljudi ove zemlje, koji su protestirali protiv Pakta i saveza s fašistima.

Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije, sjećam se, tiska tih dana letak u kojemu objavljuje imena vođećih visokih oficira Generalštaba, koji su otvoreno pripremali kapitulaciju.

Buržoazija s jedne strane već otvoreno odobrava kapitulantski stav vlade, klanjajući se onima koji kane u svijetu provesti »novi poredak«, dok s druge strane žestoko napada na rodoljube i na radničku klasu.

Puni su zatvori.

Čuvari režima hapse sve poznate komuniste.

Nalog je vlade: zatvoriti sve napredne rodoljube! To se dešava i u Zagrebu. Jedne noći, bez ikakva povoda uhapšen je velik broj komunista. U nalogu za hapšenje nije bilo objašnjenja. Ali postojao je razlog kod onih, koji su naredili hapšenje: strah. Te su noći zatvoreni Božidar Adžija, Otokar Keršovani, Ognjen Prica i mnogi drugi. Neki su u posljednji tren uspjeli izbjeći hapšenje.

Kako su zatvori puni, to je buržoazija organizirala posebne zloglasne logore, kao što su bili oni u Bileći i Kerestincu.

Zbog kapitulantskog, kukavičkog stava vladajućih slojeva, osobito zbog profašističkog držanja izvjesnog broja oficira, nastupila je dezorganizacija u vojsci. Koliko je stanje armije bilo kukavno, koliko je držanje jednog dijela njenih viših rukovodilaca bilo nevojničko, pokazalo se nešto kasnije: nekoliko dana rasule su se diljem Jugoslavije regularne kraljevske jedinice. Pa i tamo, gdje je bilo odlučnih i odva-

žnih, nije se moglo ništa učiniti. Fašistički agenti iz glavnih komandi pravovremeno su unijeli zbrku: artiljerije nije bilo tamo gdje je bila najpotrebnija, konjica se našla u situaciji da juriša na tenkove, vojnici su bili bez municije ...

Buržoazija se opredjeljivala: kojem se agresoru prikloniti. Ni jednog trena nisu pomišljali da pripreme obranu zemlje. Radnička klasa, međutim, ne miruje: užurbano se priprema pod rukovodstvom komunista za obranu zemlje.

Demonstracije su sve brojnije.

Manifestacije postaju gotovo svakodnevna pojava.

I svaki put: radnički skupovi iz protesta protiv skupoće pretvaraju se u manifestacije za mir, u zahtjeve za obranu zemlje, za pakt sa Sovjetskim Savezom...

Beogradski studenti su organizirali studentski bataljon, kojemu je zadatak da što bolje pripremi studente za obranu zemlje. Rodoljubi, oficiri kraljevske vojske, podučavaju mladiće u rukovanju oružjem i u osnovnim vojnim znanjima.

Iz dana u dan raste spremnost svih naših naroda, da brane svoju zemlju pred budućom najezdom. To se manifestira u raznim oblicima. A kad je 27. marta 1941. godine građanstvo obaviješteno: potpisan je Trojni pakt! - demonstracije su dostigle vrhunac.

Cijeli je Beograd na nogama. Demonstranti zahtijevaju najenergičniju borbu protiv izdajnika. Traže mobilizaciju svih rodoljubivih snaga, koje bi se trebale suprotstaviti napadačima.

U tim manifestacijama i demonstracijama radnike je povela Komunistička partija. Nisu izišli na ulice samo organizirani članovi Partije i SKOJ-a već i svi rodoljubi, uključujući i jedan dio naprednog svećenstva. To je bio veličanstveni entuzijazam, očitovanje rodoljublja i privrženosti ovoj zemlji, bila je to najoštrija osuda izdajničke vlade, od koje se tražilo da odmah podnese ostavku.

Sekretar Centralnog komiteta komunističke partije Hrvatske, Rade Končar, nalazi se tih dana u Beogradu, a u Zagrebu je Aleksandar Ranković. I u Zagrebu, kao i u Beogradu, Centralni komitet Partije priprema sve, što je bilo potrebno u borbi protiv fašizma, što je neophodno za obranu zemlje.

U Zagrebu «u, međutim, prilike drugačije od onih u Beogradu. I same su demonstracije drugačije pripremane i organizirane. Ako iznesem svoja sjećanja bit će to vjerojatno najviše što mogu kazati o Zagrebu tih dana.

Trebao sam s Jeftom šašićem i Edorn Leskovarom rukovoditi jednom skupinom demonstiranata, koja se formirala na Kanalu. Tu smo održali kratak miting. I zatim smo krenuli prema centru grada.

Policija je već bila pripravna, da suzbije bilo kakve demonstracije. Zauzeli su sve važnije prolaze. Upozoreni su: najoštrijim mjerama rastjerati sve radničke skupove!

Znali smo to i zbog toga smo odlučili, da prilikom demonstracija mijenjamo smjer kretanja, kako bismo zaobišli punktove, na kojima su bile okupljene veće policijske snage. Krećući se tako, probili smo se sve do današnjeg trga Jože Vlahovića, gdje smo se sukobili s većim odredom policajaca, koji su bili naoružani do zuba.

Nešto ranije, na sastanku, kojeg smo održali u parku pred Radničkim domom, Marko-Aleksandar Ranković upozorio nas je:

- Demonstracije, vjerojatno, ne će poprimiti ovdje onakvu širinu kao u Beogradu. Pripravnost buržoazije na krvoproliće je očita. Ne smijemo žrtvovati radničke živote. Treba pri rukovođenju demonstracijama biti energičan, ali do one granice, dok se još može spriječiti nakana buržoazije za krvoprolićem. ..

U skupini demonstiranata koja je išla od Kanala bilo je mnogo ljudi, koji su bili u neku ruku veza između rukovodstva demonstracija i samih demonstiranata. Oni su prenosili trenutne odluke među okupljenim radnicima. Tako su svi znali kako da se drže u odlučnom momentu.

Protestirajući, došli smo do raskršća Jurišićeve i Draškovićeve ulice. Poredani u borbenom streljačkom stroju čekali su nas policajci, držeći puške na gotovs.

- Razlaz, ili pucamo! - izderalo ih se nekoliko u isti tren. Znali smo, da žele demoralizirati demonstrante, jer su inače i prije u takvim prilikama slično postupali. Mnogo su rjeđe pucali, nego što su se prijetili.

Tek nešto malo usporivši korake, zbijeni u prvim redovima, krenuli smo prema njima. Netko je poveo pjesmu. Još su se uvijek čule parole protesta.

- Na gotovs! - komandovao je policajcima neki oficir.

Zveknuse zatvarači. Ubojito se cijevi digoše prema nama. Zloglasno je bilo policijsko pripremanje, opasna im je bila svaka kretanja, svaka nova komanda mogla je značiti početak krvoprolića.

Osjetili smo da se ne šale. Vidjelo se po licima policajaca da im je najstrože naredeno: pucati ako to oficiri smatraju potrebnim. Ovaj put, izgleda, nema igranja.

- Razbiti se u manje grupe i onda se tako kretati naprijed! - dogovorili smo se i odluka je u trenu prenesena svim demonstrantima. Provokatori i agenti, koji su još od Kanala išli s nama, želeći nas dovesti u što neprijatniju situaciju, počeli su se derati:

— Naprijed drugovi... bez straha... ne će pucati, kukavice su!

Naša je organizacija, međutim, funkcionirala savršeno. Oni drugovi, koji su bili zaduženi za prenošenje odluka među demonstrantima, u trenu su to izvršavali. Demonstranti se odmah odvajaju u manje grupe.

Razišavši se u manjim grupama, još uvijek izvikujući parole protesta, demonstranti su se kretali prema centru. Između nas i policajaca po svim okolnim ulicama dolazi do suikoba. Bila je to žestoka tučnjava, kakve se ne sjećam još od 1. maja 1940. godine, kad je krv potekla na Kazališnom trgu.

Nemoguće je u takvim prilikama biti smiren. U čovjeku kipe bijes i mržnja. Buni se ponos. Mene je obuzelo buntovno raspoloženje. Nisam stizao gledati, što se sve zbiva oko mene. Osjećao sam, i ne razmišljajući o tome, da nijedan demonstrant ne će iz straha pobjeći. Beogradski protesti od prije dva dana, za koje smo mi znali, ulijevali su nam još više odvažnosti.

S'ike uspijevam samo registrirati. Previše sam zauzet sukobima s policijom, da bih tog momenta bio bilo čime za prepašten.

Desmo od mene dva policajca udaraju jednu radnicu. Polugola, okrvavljena, pada na pločnik. Jedna druga, s cipelom u ruci, sikaće na policajca. Kad htjedoh skočiti prema njima, nađe se predamnom agent. Valjalo je najprije s njime obračunati.

Vrisak ranjenih, protestne parole, revoltirani uzvici - sve se uskomešalo u nerazumljivoj galami.

Neki radnik uhvatio policajcu kundak puške i pokušava ga oboriti. Drugi snažnim udarcem povali nekog policajca, dugajliju.

<-

Zagreb je demonstrirao čitavu večer 29. ožujka. Ogorčenje zbog izdaje, neprijatnost zbog predaje zemlje bez ikakva otpora, revoltirali su sve napredne ljude. U čitavom su

se gradu protestne demonstracije pretvorile u žestoke tučnjave s policajcima.

Uza sav teror, uz sve okrutne mjere, koje su poduzimali, policajci sve do u kasnu noć nisu mogli smiriti demonstrante.

Odavno je već pao mrak, a Zagrebom su još uvijek odjekivali borbeni povici:

- Bolje rat nego pakt!

Ta tko je mogao biti pošten, ta tko je mogao cijeniti svoju zemlju, tko je mogao cijeniti sebe samoga, a da pristane na tako sramnu kapitulaciju! Tko je mogao biti i malo slobodoljubiv, a pristati na ponižavajuću poniznost pred fašistima!

Demonstracije u Zagrebu, kao i u mnogim drugim gradovima naše zemlje, pokazale su, da će narod biti spreman svim svojim snagama braniti slobodu i nezavisnost svoje zemlje. I samo nekoliko mjeseci kasnije, kad je zemlja stegnula pod čizmom fašizma, iscjepkana, bespomoćna, taj isti narod, ti demonstranti digli su se na oružani ustanak.

EDO LESKOVAR

Demonstranti su krenuli s Kanala. Među prvima, na čelu, u kratkom kaputu, raskopčanih gornjih puceta na košulji, premda je još bilo svježije, gotovo hladno, koračao je Edo Leskovar.

Koliko sam ga puta gledao tako goropadnog, odvažnog, kako raspaljuje radnike, kako odlučno vodi demonstrante! Tako je išao i na tim zadnjim demonstracijama u kojima smo zajedno sudjelovali.

Bilo je to krajem ožujka 1941. godine. Odjek beogradskih demonstracija od 27. ožujka protiv pristupa Trojnom paktu, uzbudio je čitavu zemlju. Na ulice su izašli i zagrebački radnici, kao i svi ostali rodoljubi.

Sve do Draškovićeve ulice policija nas nije uspjela zaustaviti. Ali tu, na raskršću, na današnjem trgu Jože Vlahovića, dočekali su nas s puškama u stavu na gotovs. Bili su pripralni pucati. Mi smo se, prema predašnjem dogovoru, razišli u manje skupinice. No, još uvijek nismo prestali protestirati.

Sukob je bio neizbježan. Policajci nisu htjeli uzmaknuti, a ni demonstranti.

Bijesni policajci počeli su bjesomučno napadati na sve, koji se nisu htjeli raziti. Tuku kundacima. Na sve su se strane razmahali gumenim palicama. Krvoločniji nego obično, krvavo su izvršavali naredbe svojih starješina.

Bez i trunke milosti udaraju mlade i stare, žene i muškarce. Osobito bijesno, sjećam se, napadaju na radnice, koje neustrašivo izvikuju parole protiv Pakta, protiv fašizma, protiv kukavičke predaje.

Bio sam u blizini Ede Leskovara. I sami smo napadali policajce. Ako oni nisu odstupali, nismo to namjeravali ni mi.

- Izrodi! Izdajnici! - odjekivao je Edin glas. Tek što sam ga čuo kako uzvikuje, bodreći svoje drugove, mogao sam ga i vidjeti, kako istog trena navaljuje na policajce, kako odvažno uskače među razjarene režimije, kako pesnicama, laktovima, glavom, nogama tuče sve one, koji su pokušali, da mu se suprotstave.

- Prodane duže! Gadovi! - ču se najednom prodoran ženski vrisak. Kraj nje neki visoki policajac, držeći pušku za cijev, počeo udarati jednu stariju radnicu. Udarena prvi put po vratu, odmah je, bez jauka, pala na pločnik.

- Ubojice! - vriskala je žena, koja je sve to bespomoćno gledala. Potrčala prema policajcu, koji je nemilice udarao radnicu na pločniku, ali je zaustavi kundak.

Prizor je bio jeziv. U meni uskipti mržnja. Zapanjen pred tim drastičnim prizorom, ne uspjeh se odmah snaći. Edo, međutim, nije pomišljao. U nekoliko skokova se našao pred policajcem.

- Pasji sine! - prosikta Edo, pa onako jak, razvijen i goropadan, sav ponesen mržnjom, koja ga je vjerojatno posvema obuzela kao i mene, skoči na policajca i snažno ga u dva maha udari, tako snažno, da se policajac, poput one stare radnice, stropoštao na ulicu.

Znao sam Edu od prije. Ne tako dugo, ali dobro. Sjećam se našeg prvog susreta. Upoznao nas je Rade Končar.

- Malo je osoben, - rekao mi je prije upoznavanja drug Rade - ali, vidjet ćeš, to je rijetko dobar drug . . .

Zajedno smo radili u jednom Rajonskom komitetu Komunističke partije.

- Da znaš, studente ne volim ... i nije mi milo s njima raditi - rekao mi je pri prvom susretu, umjesto: dobar dan. Mjerio me je pogledom, procjenjivao, kao da me je tim jednim pogledom htio posve proniknuti. Tako je nekoliko trenutaka šutio, a onda u onom prijašnjem pomalo rogozubusnom tonu, nastavio: - I ovo da znaš: ne trpim kašnjenja. Ja sam nikada ne kasnim. I na dogovorenom mjestu ne čekam. Treba doći na vrijeme ili — nikako!

Sve mi je to već juiče Rade objasnio, pa se nisam uzbuđivao. Smiren, stajao sam uz njega, slušajući ga. Bio je zanimljiv taj otnesiti radnik, koji je svoja mišljenja kazivao direktno, bez okolišanja. »S njim se uvijek može znati na čemu si« - pomislio sam tad. A što je točan, to sam volio, jer sam i sam na sastanke dolazio pravovremeno. Točnost sam mnogo cijenio: u ilegalnom radu ona je neophodna. No

uza sve to, uvriježio se bio oobičaj da se po nekoliko minuta počeka. Ta čovjeku se svašta može desiti. No, Edo izgleda, ni to nije trpio.

Poslije toga susreta, često smo bili zajedno. Zajedno smo organizirali mnoge akcije, a u mnogima smo i sudjelovali. Bilo je to razdoblje u kojem su komunisti, bili oni radnici, službenici ili studenti, djelovali skupno.

S Edom se nisam sastajao samo zbog zadataka. Bilo mi je s njim uvijek prijatno. Postali smo prisni prijatelji. Savjestan, spretan, uvijek aktivan i neobično hrabar - mogao je svakom imponirati. Zbog toga sam ga i zavolio:

A voljeli su ga i radnici. Kad bi koji od njih rekao »drug Edo«, onda on nije mislio samo na Edu Leskovara kao predsjednika sindikata metalaca u Udruženju Radničkih sindikata, već na prijatelja Edu, na Edu hrabrog čovjeka, na Edu dobrog organizatora, na Edu, koji je u demonstracijama išao prvi, vodeći radnike ...

Mogao je pri prvom susretu izgledati arogantan, nestrpljiv, čak nesnošljiv. A, ustvari, bio je neobično dobrodušan, vrlo ustrajan, vrlo pažljiv. Strpljivo je pripremao svaku akciju, pažljivo je razrađivao detalje.

Tako je bilo i pri pripremama martovskih demonstracija protiv Pakta. Obilazio je tvornice, savjetovao radnike, objašnjavao im zadatke.

- Tu je i Edo! - ponosno bi znali kazati radnici, prikupljajući se na ugovorenom mjestu za demonstracije. Ulijevao je povjerenje. Ohrabivala je već i njegova prisutnost.

Gledao sam ga kako udara policajca. A znam, da taj bijes, što je uzavro u njemu, da ta ljutnja, koja ga je na jednom obuzela, nije samo dokaz klasne mržnje. Znao sam, da visokog policajca ne udara samo klasno opredjeljeni radnik, udarajući čuvara režima, već jedan pošten čovjek, koji ne može trpjeti nasilje nad nemoćnim. Ta tko bi ostao miran nad prizorom krvava terora!

Najbliži policajac, videći što je Edo učinio, podiže pušku na gotovs. Na brzinu je repetirao. Bio je pripravan da puca u Edu.

- Gotovo! - pomislio sam.

Sve se ustvari desilo u jednom trenu. Neshvatljivo brzo. Čovjek naprosto nije stigao reagirati. Ali u momentu, kad je policajac repetirajući ubacio metak u cijev, pripravan da nanišani i puca, živci su se do neizdržljivosti napregli.

I Edo je primijetio policajca, koji je repetirao zatvarač. Još uvijek uskiptio od bijesa, uhvatio je objema rukama košulju na prsima i onda je rastrgao, otkrivši gola, gustim ko-
vrdžama obrasla prsa:

- Pucaj, ali zapamti broj, koga носиš na prsima, njime će te uništiti moji drugovi! - odjeknuo je Edin ljutiti glas:

- Pucaj, kukavico, ovo su proleterska prsa ... Pucaj, jer i moji će drugovi pucati u tebe ...

Policajac se zbunio pred tolikom srčanošću. Uzmuvao se na mjestu ne znajući što da učini. Pušku je spustio, a nešto zatim izgubio se u uzavreloj gomili.

Mi smo pritrčali ranjenoj drugarici. Neka je žena dodala svoju maramu, nekom se pri ruci našao komad zavoja . .. Rane su bile previjene. Radnice su odnijele ranjenicu.

Edo se tu nije zaustavio. I dalje je, vodeći radnike, jurišao na policajce. Baš kao i prije nepunu godinu dana, 1. svibnja 1940., kad je u nekoliko navrata oborio svojim jakim udarcima policajce na asfalt.

I u prethodnom slučaju, 1. svibnja, branio je jednu radnicu. Mislim da je radila u Me-Bi. Jedna od njih, već starija, posrtala je sva okrvavljena. Neki je policajac pojurio na nju, da je dotuče. U tom se trenu pred njom našao Edo: spretnim i jakim udarcem u podbradak oborio je policajca na zemlju.

Iskusni partijski radnik reagirao je brzo. Imao je izoštrene reflekse. Savjest starog komunista uvijek je pravovremeno i pravilno reagirala.

Nekoliko mjeseci poslije naše posljednje zajedničke akcije, poslije ožujskih demonstracija, kad je zemlja već bila okupirana, po zadatku Komunističke partije otišao je u Krapinu za sekretara Okružnog komiteta KP.

Kao sekretar Okružnog komiteta, poginuo je u jednom sukobu s ustašama i Nijemcima. Opkolili su ga u jednom selu na granici Hrvatske i Slovenije. Putovao je u Sloveniju radi povezivanja partizanskih odreda Slovenije i Hrvatske.

Putovao je po direktivi Centralnog komiteta. Opkoljen, nije mogao pobjeći. Ali nije ni pomišljao na predaju. Branio se iz zaklona. Hrabar kao i uvijek, pažljivo je nišanio. Znao je i sam da dugo ne će izdržati. Ali zato je nastojao, da pogine što dostojnije.

Profesor skinu naočale, obrisu ih, pa ih opet stavi na oči. Razgovor utihnu. Profesor se neznatno diže, nakloni se, poduprt rukama o stol:

- Gospodo, sjednica je otvorena!

Činovnik zapisa imena prisutnih. Najprije profesore, a onda studente, koji su sjeli odvojeno. Dok su studenti govorili svoja imena netko s druge strane značajno zakašljuca.

Zasjeda Ured za socijalno zbrinjavanje studenata.

Na granicama kraljevine brekću tenkovi.

Travanj 1941. godine. Sumorno, kišovito jutro. Nitko i ne sluti, da će već sutradan u zemlju umarširati neprijateljske jedinice. Profesori naširoko, birajući fraze, uz prijazne naklone svojim kolegama, pričaju o svojoj brizi za studente. Katkad neki od njih pogleda novoizabrane članove odbora, pa odmah skrene pogledom. Osjećaju: studenti su se pripremili za napad.

Mila Perić, Ljubica Gerovac, Zvonko Ivanković, Polić, Berković, Kostović i još neki studenti predstavljali su u ovom odboru svoje kolege s Ekonomske više škole, Fi'ozofije, Prava, Medicine, Agronomije i Umjetničke akademije.

- Izvolite, gospodo! - nakloni se predsjedavajući prema njima, a oni, kao da su samo i čekali taj tren, jedan po jedan, kao da raspravljaju s nekom dječurlijom, počеше sjeći profesorska izlaganja:

- ... Nebriga ... protekcija ... nehuman odnos prema siromašnim studentima. Ništa se nije poduzelo u pronalazanju mogućnosti zbrinjavanja... - pljušte ljutiti, argumentirani protesti.

- Što ste vi poduzeli, gospodo profesori, što je bilo koji od vas učinio? Sramota je što se radi sa siromašnim studen-

tima ... - tiho, susprežući u sebi bujicu navrle gorčine, iznosi prisutnima svoje mišljenje zastupnica studenata agronomije Ljubica Gerovac. Ni ona, ni njeni kolege iz tog odbora, kao i ostali komunisti i skojevci Zagrebačkog sveučilišta nisu do zadnjeg trena popuštali u bosbi s vlastima.

A okupator je već odredio esikadrile, koje će sutradan, 6. travnja, preletjeti granice Jugoslavije i bombardirati Beograd i druga mjesta.

Komunisti očekuju napad. Ali zar su ga mogli predvidjeti tako naglo, najednom? Spremaju se za obranu zemlje, spremajući svoje organizacije za revoluciju. U svim vidovima unutarnjeg političkog života do zadnjeg trena su aktivni. Početkom 1941. godine na sveučilištu su komunističke organizacije najaktivnije. Nema u to vrijeme izbora niti za jedno tijelo u koje su birani studenti, a da naši nisu pobijedili.

Frankovci se povlače iz aktivnog političkog rada, osjetivši se znatno slabijima. Povlače se, zapravo, utoliko, što napuštaju borbu oko ostvarenja studentskih želja, ali ostaju ipak aktivni: njihove terorističke grupe su sve bučnije, ispadi su sve češći.

Te su pobjede za nas bile značajne utoliko, što su nam dale još jednu mogućnost više, da se borimo za ostvarenje svojih ideja, što su nam dale jedno legalno mjesto na kojemu smo mogli razviti plodan rad.

Stoga nam je i bilo osobito važno pobijediti na izborima. Pripremajući se temeljito, kao i za svaku akciju, naši su drugovi nailazili na sve čvršću podršku među svojim politički neorganizovanim kolegama.

Preuzevši uprave stručnih udruženja, komunisti su pobijedili i na izborima za uprave menza. A odmah zatim, ožujka 1941. godine, pobjeđujemo i na izborima za studentske predstavnike u »Uredu za socijalno zbrinjavanje studenata«.

Zvonko Ivanković, član Sveučilišnog partijskog rukovodstva, pobijedio je na Pravnom fakultetu sa 317 glasova, dok je predstavnik Hrvatske seljačke stranke dobio 197 glasova. Ta nam je pobjeda bila značajna i stoga, što do tad na Pravnom fakultetu uglavnom nismo uspjeli voditi glavnu riječ.

Zbog banske Uredbe na ovim se izborima nije moglo isupati stranački. Mogli su se kandidirati samo pojedinci, no to nama nije bilo osobito važno: znalo se tko iza koga

stoji, znalo se koju grupaciju, kakvo mišljenje, koju stranku zastupa istaknuti kandidat.

Htio bih u ovom napisu prikazati čitaocima još nekoliko sektora našeg djelovanja. Budući da je naša organizacija, Komunistička partija i SKOJ, bila zabranjena, članovi su morali djelovati u javnim skupinama, udruženjima, odborima, organizacijama. I gdje god se našao neki komunist", osjetilo se njegovo djelovanje. U svakom društvu bilo je članova organiziranih u Partiji. Bogat politički rad razvio se pogotovu u društvima, kojima je Partija rukovođila, obznajući javno jedan dozvoljen program i razvijajući žar komunističkih ideja.

Veoma uspješno su komunisti djelovali u pokrajinskim udruženjima studenata. Ta udruženja, Triglav, Mihajlo Polit-Desančić, Lovćen, Vardar i Brazda, bile su prave male političke organizacije. U tim se udruženjima okuplja velik broj studenata ljevičara raznih jugoslavenskih pokrajina. Kako su osnovana sa sličnim zadacima, udruženja su međusobno surađivala i primala direktive sveučilišnog rukovodstva Partije preko jednog nezvaničnog tijela - koordinacionog odbora, u kojemu su bili predstavnici svih pet udruženja.

Djelujući u Zagrebu društva su nastojala upoznati ostale studente s općim prilikama i političkim stanjem u svojim pokrajinama. Cesto su istupali zajedno. Po raznovrsnosti programa njihovih priredbi, koje su po kvalitetu i broju posjetilaca nadmašivale istupanja Svjetlosti, bili su poznati u Zagrebu.

Zajednica je okupljala više pokrajinskih društava. Sva su ta društva, naime, djelovala u Zagrebu. Studentima je tako bilo omogućeno javno sastajanje i raspravljanje o važnim problemima, kako na Sveučilištu, tako i o zbivanjima u njihovoj pokrajini.

U društvu studenata Bosne i Hercegovine »Brazda« najaktivniji su bili: Ivica Mažar, Ranko Šipka i Zaga Umničević.

Studenti iz Slovenije imali su društvo »Triglav«. Braća Kadunc, Slava Klavovira i Maks Durjava su u tom društvu bili najaktivniji komunisti.

Radomir Radujkov, Pero Morača, Đoko Perović i Gruić su u udruženju vojvođanskih studenata. »Polit-Desančić« razvili aktivan napredni rad.

Makedonci su imali udruženje »Vardar«, a studenti iz Crne Gore, među ikojima su bili najutjecajniji- Vojo Biljanović, Đurbabić i Dani, djelovali su u svom društvu »Durmitor«.

Mnogi od ovih drugova danas su mrtvi. Među nama nema više mnogih ikoje ja nisam niti spominjao. Ali pamte ih drugovi, koji su s njima radili. Kako su ova udruženja bila vrlo aktivna, kako su dosta značila u propagiranju marksističkih ideja, u borbi za socijalnu i nacionalnu pravdu, to će njihovi preživjeli članovi vjerojatno i sami o njima pisati.

Među mnogim uspješno obavljenim akcijama Zajednice društava studenata iz različitih pokrajina, bila je i jedna turneja po Bosni i Hercegovini. Turneja je tim značajnija, što su u njoj sudjelovali i naši drugovi, kolege s beogradskog univerziteta.

Iz predratnog rada Partije i Skoja vrlo je značajna sudradnja Univerziteta i Sveučilišta. Dakako, ako bi se ovo područje djelovanja htjelo posvema obraditi, ako bi se iznosila svaka zajednička akcija, onda bi bila neophodna konzultacija studenata nekoliko generacija.

Dok sam zapisivao svoje uspomene, nisu mi mogle izbjeći sjećanju neke akcije iz vremena moga studija. Oživljuju mi u pamćenju zajedničke akcije u kojima sam osobno sudjelovao, ili koje su bile organizirane u ono vrijeme, kad sam bio u partijskom rukovodstvu Sveučilišta.

Vioko Raspor, Vojo Biljanović i ja, sudjelovali smo na jednoj zajedničkoj konferenciji studenata iz Zagreba, Beograda, Ljubljane i Subotice. Delegati partijskih organizacija ovih sveučilišta sastali su se u Beogradu.

U Beograd sam još jednom išao, da bih sudjelovao u zajedničkoj akciji.

Putovao sam kao predstavnik studenata ljevičara. Radilo se o jednom masovnom, zajedničkom istupanju studenata. Bilo nas je više iz Zagreba. Ja se sjećam, da su tad u Beograd putovali: Tonka Borić-Span, Maks Durjava, Moša Albahari, Vlado Mađarević i Mićo Prelog.

Noseći usput kovčege tajnog partijskog materijala, morali smo biti oprezni. Tonka Borić i ja zajedno smo putovali. Nismo putovali direktno do Beograda, već smo na preporuku drugova sišli u Zemiunu, a tek odatle smo otišli u glavni grad, da bismo predali materijale i sudjelovali u studentskoj akciji.

Putovali smo u Beograd, kao što su i naši drugovi iz Beograda putovali u Zagreb. U akcijama pomagali smo se uzajamno. Kad je ubijen Krsto Ljubičić protestirali su, kao da je ubijen netko od njihovih kolega u Beogradu, a isto tako su bili solidarni i kasnije, kao što su organizirali proteste protiv vlasti, kad su nam zabranili kulturno udruženje studenata pacifista, Svjetlost. Kad su u Beogradu 14. decembra izbile čuvene demonstracije, u njima su sudjelovali i naši drugovi iz Zagreba. Neki od njih su čak i nastradali. Zagrebački studenti su učinili sve da tom prigodom pomognu kolegama. Organizirali su tiskanje lista beogradskih studenata, koji je kao urednik potpisao Luka Nenezić. smioni mladić, komunist, kojeg su kasnije ubili ustaše u lepoglavskom zatvoru.

Sve su to samo usputna sjećanja. Ali i ovo malo što mi je u uspomenama ostalo, u osnovi je veliko. Ne samo naše izborne akcije, ne samo zajednička istupanja, ne samo interuniiverzitetska suradnja, nego sve što smo u ono vrijeme poduzimali.

DOVIĐENJA, GRADE

Opustjele su predavaonice i hodnici fakulteta. Utihnuo je žamor u aulama, opustjela mjesta, gdje smo se znali sastajati. Studenti su se razišli svojim kućama.

Bilo je to u travnju 1941. godine. Ljude je obuzimala neizvjesnost iščekivanja, koje je strašilo onim što se moglo zbiti, ne obećavajući ništa dobro. Divizije i pukovi kraljevske armije u rasulu se povlače s granica. Okupatorske trupe poslije prvog, mučkog bombardiranja prijestolnice, uglavnom nezaustavljene marširaju u unutrašnjost Jugoslavije.

Ja sam ostao u Zagrebu, jer sam još trebao obaviti neke poslove. Stroj za pisanje i umnožavanje, matrice, ilegalni partijski materijal i knjige - trebalo je spremati na sigurno mjesto. Osim toga, valjalo je prenijeti namještaj i hranu iz studentskih restorana, koje smo mi vodili, u prostorije radničkih organizacija.

Moralo se raditi žurno. Još uvijek se nikakove sigurne obavijesti nisu mogle čuti o okupaciji. Nitko od nas nije znao kad će Nijemci upasti u Zagreb. U onih nekoliko dana neizvjesnosti trebalo je pronaći podesne stanove, koje ćemo kasnije moći koristiti za naše potrebe, organizirati stalne veze, punktove obavještenja, dogovoriti javke, predati odboru Crvene pomoći novac, što smo ga pokupili među studentima u našim društvima i organizacijama ...

Još četiri druga obavljala su sa mnom te poslove. Dvojica od njih, Mišo i Drago, zapravo su čekali mene, kako bismo zajedno otputovali. Osim njih, tu je još bio drug Boža Čo i Pero. Njih dvojica, Pero i Čo, nisu ni imali kud otići. Čo nigdje u Jugoslaviji nije imao rođaka, kod kojih bi se mogao sklonuti, a u svoje rodno mjesto u Istri nije mogao, jer je otuda pred fašističkim terorom pobjegao vrlo

mlad. Pero je paik čekao, da mu se javi oiać, koji je odnekud iz okolice Drvara poslije I. svjetskog rata kolonizirao u Vojvodinu, pa se sad opet vratio natrag u Bosnu, kako bi i sam tamo krenuo.

Zagreb je izgledao kao mravinjak pred kišu. Svi žure. Nitko se ne zaustavlja: nekako užurbano, bez pripovijedanja, ne zaustavljajući se u prolazu, pozdravljaju se ljudi. Nitko nema vremena za drugoga. Tu i tamo i mi bismo, obavljajući naše poslove, sreli ponekog druga, koji je hitao za svojim poslom.

Gradom se pronose najrazličitije vijesti. Tek što si čuo paničnu priču o rasulu naše vojske, kad ii nešto kasnije pripovijedaju, da se fašisti uopće nisu uspjeli probiti preko granice.

- Umarširali su u Sloveniju, već su i u Mariboru ... — pričaju jedni, a drugi se prse:

- Nijemci su na svim frontovima odbijeni . . .

Pronio se glas i o nekom komandantu konjičkog puka, koji je sa svojom jedinicom jurišao na tenkove i artiljeriju negdje kod Koprivnice.. . Jedni su o njemu tvrdili, da je istupio kao hrabar vojnik, junačina, drugi su ga napadali, da je fašistički špijun, koji je namjerno poveo u smrt svoje vojnike...

Bili su to mućni dani. Građani su neobavješteni. I svaka izmišljena vijest, kao ona o proboju Nijemaca iz Bugarske u Makedoniju i Srbiju, iz Mađarske u Vojvodinu, iz Austrije u Sloveniju, o kapitulaciji naše vojske, ili druge, što su to poricale, govoreći o junačkom otporu, uznemirivale su ljude.

Koja je glasina vjerodostojna? Malo smo znali o Hitlerovoj armiji, a isto tako i o našoj vojsci. O sposobnosti naših visokih oficira također smo znali vrlo malo. Mišljenja smo zasnivali više na osnovi svojih želja, nego na činjenicama.

O činjenicama smo mogli samo nagađati. Čak smo vjerovali

- sve to zbog priča i naših mladićkih priželjkivan ja, da veliki dio njemačkih vojnika u svojim odorama nose sakrivene proletherske, komunističke ambleme: petokraku sa srpom

i čekićem, da mrze Fiihrera i čekaju prvu pogodnu priliku, da s komunistima drugih zemalja sudjeluju u proletherskoj revoluciji . . . Nismo htjeli vjerovati vijestima o pogubljenjima i masovnim hapšenjima njemačkih komunista, nismo ni pomišljali da o Komunističkoj partiji Njemačke nema više ni govora. Bilo smo uvjereni, da su izmišljotine sve one

glasine o snazi Hitlerove armije, mislili smo da je frankovačka propaganda svako pričanje o masakriranju Komunističke partije Njemačke.

Užurbano smo obavljali posiove. Mjesni komitet Komunističke partije u Zagrebu preko njegova sekretara, s kojim sam se tih dana sastajao dva puta dnevno, obavještavao sam 0 toku poslova, a on mi je davao upute za daljnji rad.

Nije bilo ugodno misliti o danima, koji su dolazili. Nije, zapravo, bilo ni vremena za razmišljanje. Posla je bilo previše. Nismo počivali od uranka do noći. Činjenica, koju smo znali - da su Nijemci provalili preko granice u naš teritorij i da će čitavu zemlju okupirati, što je bilo očigledno, nije nas zastrašivala. Činila se kao daleka budućnost. Grad je još uvijek živio svojim starim, ustaljenim životom. Nešto su življi koraci, nešto su nervozniji pokreti, malo su paničnija pričanja - ali sve je to još uvijek bilo vrlo slično jučerašnjem životu. Prolazeći svakodnevno kraj Čelapove knjižare, kraj Sveučilišne knjižnice, ispred Sveučilišta, pored Zdenca života i kazališta - nisam mogao primijetiti ništa neobično. Samo: mnogo je tiše, manje je studenata, kao da su praznici.

Tako su prolazili travanjski dani 1941. godine. Poslovi i sastanci. Zapravo: kratki, užurbani dogovori, obavijesti i poslovi.

Do 10. travnja obavili smo gotovo sve, što je trebalo učiniti. Još samo: Vojvođanska studentska menza. U njoj smo trebali srediti stvari, t. j. prilične količine brašna, krumpira i graha kao i preostali namještaj prevesti u jednu radničku menzu kraj Kanala.

Ali, toga dana, kako ono kaže narod, kola su se survala nizbrdo. Izgubili smo vezu s Mjesnim komitetom. Pobrkani su nam planovi. Nismo znali: što sad?

Dan je počeo kao i prethodni. Sastali smo se u zoru. S ručnim kolicima koja nam je posudio jedan naš drug, piljar, došli smo pred Vojvođansku menzu. Trpali smo na kola zalihe hrane i odvozili je na Kanal. Još prije podne sva je hrana bila prevezena. A točno u podne, u 12 sati 10. travnja trebao sam se po običaju sresti sa sekretarom Mjesnog komiteta. Sastanak je zakazan pred knjižarom Čelap.

- Još samo namještaj — rekao sam drugu sekretaru, koji je stigao na vrijeme i naš je posao završen.

Mene je sekretar obavještavao o stanju na frontovima.

- Nijemci su prodrli duboko u Sloveniju. Kreću se prema Zagrebu - kazao mi je među ostalim drug sekretar. - Treba bez nervoze završiti posao, još imate dosta vremena ...

- Večeras opet ovdje? - upitao sam ga na rastanku.

- Da, u 6 — i onda obadva poravnasmo kazaljke na satovima, da koji iz zabune ne zakasni. - A ako me što hitno spriječi, onda sutra u podne.

Obavijestio sam drugove o novim vijestima. Oni su čitavo vrijeme radili. Posao smo nastavili još neko vrijeme, a onda smo se razišli do popodnevnog sastanka, kad smo trebali prevesti ostatak namještaja.

Ja sam iza drugova ostao u menzi. Sam sam spremao neke stvari. Tako i tako nisam imao kuda ići. U 15,30 sam zaključao 6ve ormare i ladice. Bilo mi je već dosta rada. Izišao sam na ulicu, da se malo osvježim.

Lagano, kao u šetnji, išao sam Zrmjercem prema Jelačićevom trgu (danas: Trg Republike). Nešto sam tiho zviždunkao, pjevušio, maštao, kad li me najednom primiri šum meteža; obratio sam pažnju da vidim otkuda dolazi galama.

- Što je to? - pomislim kao svaki čovjek, koji je obavljao ilegalne poslove i koji je, uvijek spreman na koješta.

S trga se čula galama.

Pogledam prema Zrinjercu i vidim nekoliko uzbeklatih tenkova.

Na kupolama Nijemci. Ukočeni stoje sa zaleđenim smiješkom prezira. O tenkove objesili se s jedne i druge strane nekakvi mladići. Deru se, uzvikuju nešto, pjevaju, mašu rukama. Poneki prolaznik s pločnika baca cvijeće na tenkove. Cvrkuću u smijeh ženski glasovi.

- Živjeli! - i: - Heil Hitler! — Živio Führer! — izmiješali se hrvatski i njemački pozdravi s pločnika.

- To su! - munjevito shvatim, a onda, i ne pomišljajući o vlastitoj opasnosti, pošao sam im radoznalo ususret.

Breću tenkovi. Gusjenice ostavljaju vidljiv trag. - Ali sve to više sličí na neku tugaljivu, strašnu paradu nego na rat.

Marširaju zelene uniforme i kacige nabijene do očiju. Mnogi imaju potkresane brčice kao Führer.

- Oponašaju ga - pomislim, sjećajući se Hitlerovih slika iz novina.

Još uvijek uvjeren, da je u toj vojsci veći broj komunisti, sjećam se kako sam tad, pri prvom susretu s Hitlerovim

vojniciima pomislio, da stu samo ti ratnici s potkresanim brčićima okorjeli fašisti.

Mašu ruke na pločnicima. Smiješno, jedno i uvredljivo je to mahanje i pozdravi. I cvijeće. Rasipa se nad nabijenim kacigama, a poneki se bokor nađe u rukama zelene uniforme.

Ispod kaciga usta se razvlače u smijeh. Hladno, s nipodništavanjem.

- Slavenske svinje - kao da govore usta ukočena u hladnom smijehu: oćutim najednom, kao da pogrdno kazuju svakim smiješkom, svakim korakom: - sluge, sluge, sluge!

Jedan bi drugog pogledao, pa bi se onda još drskije smijali, kao da se sami sebi ispričavaju, jer, tobože, red je smijati se u ovakvim prilikama.

Bijesno sam kiptio gledajući taj smijeh. »Učiniti nešto, viknuti na njih, baciti kamen, pljunuti na nekog...« - buktala je u meni mržnja, stid poniženog se mijesao s revoltom. I sam sam sebe smirivao, stišavao sam bijes u sebi, pokušao sam suzbiti revolt, svijestan da hi takav ispad bio glup i beskoristan. Kao plima rasla je mučnina u meni.

- Bespravne sluge ... porobljeni ... porobljeni ... — kopkala me mučna misao, koje se nisam mogao osloboditi.

Oko mene bezglava jurnjava, galama, guranje, dovikivanje. Znatiželja me zaustavlja na ovom prometnom mjestu. I ne pomišljam tad, koliko je to opasno. Očaj, nesnošljiv osjećaj poniženja, tuga me obuzima. A onda, kad ovješene o tenkove prepoznadoh mladiće, frankovce, javi se i osjećaj gađenja. I ma koliko sam ih i otprije prezirao, sad je, vidjeti ih ovdje, bilo još ogavnije.

Nevjerojatno! Kao da je sve ovo neko priviđenje, ružan san, opčaravanje. Kako razumjeti toliko poniženje: kako mogu djevojke dlanovima slati poljupce onim potkresanim brčićima ispod nabijenih šljemova? Kako dostojanstvo dopušta čovjeku, koji je odrastao u ovome gradu, da se onako prljavo penje po okupatorskim tenkovima, slaveći okupatora, i glupo se smije s ispruženom rukom u znak fašističkog pozdrava.

To su mi znanci, kolege, susjedi! Raste mučnina u meni.

Bljutavo. Prljavo popodne.

Frajlice s pločnika uskaču među uniforme. Hvataju im rukave. Grle ih. Ljube. Vješaju se oficirima o ruke.

Gorko je u ustima. Suho. U grlu se skupilo poniženje u neizdrživo bljutavu i neprobavljivu grudvu.

Kad mi pred pogledom promakne neko pomato lice, gdje se u laskavu smiješku gura među tuđim vojnicima, u ista čas me obuzimaju munjevita sjećanja na susrete s tim ljudima, na razgovore, na sve u vezi s njima, što sad, u trenu ove uvrede, kad ona boli kao najstrašnija fizička rana, još očitije pojačava užas i osjećaj neograničene bijede.

Eno: još jedan, i još jedan, još jedan... Neizdrživo! Pa zar je moguće da sam s tim ljudima u školi sjedio u istim klupama, listao iste knjige, posjećivao ista mjesta?!

Prljavo. A pljunuti ne mogu. Suho u ustima. Satire me, davi me nemoć od prizora, što se preda mnom odvijaju u žalosnom poniženju.

Prepoznao u djevojci s hrvatsko-njemačkim rječnikom u ruci kolegicu iz gimnazije. Išli smo u isti razred. Kraj nje je ovog zlokobnog travanjskog popodneva, nadvisujući je za dvije glave, išao nakešen oficir SS jedinice, a ona se trsila, zgrčena lica od ponizna smiješka, da miu nešto objasni, listajući pri tom rječnik.

- Ja! Ja! - klima dugonja glavom, kao da je razumio što mu djevojka objašnjava. A meni nikako iz misli ne ide sjećanje o jednoj staroj bludnici, koja je hvatala putnike za jednu večer zabave u nekoj prljavoj krčmi oko glavnog kolodvora, ponizna i jadna. Ista se ta slika, čini mi se, sad preda mnom ponavlja, samo umjesto one stare, nepočešljane bludnice, posluje moja bivša kolegica i njene prijateljice.

Znao sam joj i brata. Poznati petokolonaš, bio je na sveučilištu frankovački rukovodilac. Dok mu je sestra »lovila« fašističkog oficira, brat se je provezao Zrinjcem na tenku, bijedan kao i njegovi prijatelji uz svu silu svojih zaštitnika.

- Ja sam borac za slobodu Hrvata - znao je teatralno stati preda me, kad bismo raspravljali prijašnjih godina.

- Tvoje su ideje naprosto ideje izdajnika - ljutio sam ga promišljenim primjedbama.

- Oslobodit ćemo Hrvate! - uskipio bi u trenu, a kad bih ga upitao:

- Ma oabiljno? Zar time, što želite predati Hrvatsku Musso liniju i Hitleru? Zar je vaša borba za slobodu očitoavana u tome što Pavelić i ostali frankovci — emigranti rade samo ono što im narede Führer i Ducc¹ Niste li vi svi samo njihovi plaćenici?

Obuzimalo bi ga tad bjesnilo, skakao je, kočoperio se, pa se mučio dokazujući:

- ... to je nesebična pomoć Muissolinija i Hitlera Hrvatima u borbi za slobodu!

Sad, eto, projezdi na okupatorskom tenku. Veliki oslobođitelj! A sestra, eh sestra mu, kao posljednja, već ostarjela, nevrijedna bludnica hvata se okupatorskim oficirima za ruke ...

Revolt me obuzima. Raste protest. Ljutnja. Kako bih rado dinamit bacio pod sve njih, pod ovu zelenu kolonu, koju su već civili ošarenili i na one prodane duše, što stoje na pločnicima, kličući: - Heil!

Ne mogu se smiriti. Svi ti prljavo podli prizori, svi oni prodani znanci, one žene s cvijećem i s rječnicima u mukama! Guši me tuga.

- Pobjeći - mislim - pobjeći bilo kud! Ali u ovom prljavom zbivanju, gdje nisam primjetio ništa, što bi me obradovalo, nemoć me obuzela, beznade, očaj.

Tužan, kao što nisam bio nikad prije, ojađen svim onim što sam vidio, umorno sam krenuo prema glavnom kolodvoru, da bih otišao u Traje, jedino mjesto, gdje sam još mogao sresti draga, prijateljska lica. U Trnju sam se doista osjećao kao kod kuće. Kao riba u moru.

U Trnju sam stanovao kao gimnazijalac. Otac mi je bio željezničar, pa sam tako imao priliku upoznati mnoge njegove prijatelje. Znao sam vrlo mnogo radnika iz željezničke radione, gdje smo imali jaku partijsku organizaciju. Studirajući, radio sam u toj četvrti u partijskim organizacijama, pa sam poznavao odavde mnoge komuniste.

Sve me je to vuklo u ovaj kraj. Stare, drage uspomene, lica ljudi o kojima sam znao da nisu izdajnici, komunisti u čiju sam revolucionarnost vjerovao. Pa sam i ne misleći: kud? - krenuo u Traje, svojima. I što sam se više primicao kolodvoru, to sam sve jače osjećao da treba preći preko mosta, da treba otići na onu stranu, iza željezničke pruge, gdje su drugovi, gdje me niko ne će izdati, gdje među svojim mogu biti siguran. Oh, dosita tog sramnog, frankovačkog dočeka okupatora, dosta snishodljivih pozdrava, dosta neizdrživog poniženja!

Bio sam već kod drvenog mosta što se raskoračio preko željezničke pruge između pošte 2 i željezničke stanice, kad li se razliježe brektanje motorkotača. Zaškripiše gume pred kolodvorom. Iz prikolica iskočiše vojnici s automatskim puškama uperenim u nekoliko prolaznika, -koji su se zatekli pred željezničkom stanicom.

- Veg! Veg! - derali su se vojnici, premda su se ljudi, šuteći, i bez opomene sklanjali. Ta s vragom se nije šaliti! Oni što su ostali na motorima uipirili su prema kolodvoru mitraljeze, pripravnici da svakog časa krvlju obilježe prostrani trg pred ulazom u stanicu.

Obazirući se još uvijek prema stanici, uzbuđen od kojekakvih misli i neprijatnih osjećaja, penjao sam se uz drvene stepenice mosta iznad pruge, prelaza u Trnje. Privuče mi pogled grupa civila, koji su u vojnom poretku marširali od hotela »Esplanade« prema željezničkoj stanici. Zastadoh uz ogradu stepeništa, znatiželjan.

- Zar tako, heroji! - uzavre bijes u meni, kad prepoznali svoje dojučerašnje kolege s fakulteta, frankovce. - Kako ste samo smioni, gadovi, pod zaštitom okupatorskih mitraljeza?!

Htio sam zagalamiti, vrisnuti, potrčati k njima i pljunuti na njih, no znao sam da bi to-bilo beskorisno, kad ionako time nikom ne bih pomogao. Prepoznali bi me. Ovaj put, dakako, sa mnom ne bi raspravljali.

Ljutit još uvijek, s gnjevom nemoćnoga, što sve više raste, gledam s mosta na kolos jeke željezničke stanice i natkriveni peron.

Nad 'krovom glavnog kolodvora netko je izdizao crvenocrnu zastavu s kukastim krstom. U isto vrijeme, na peronu, kao prikovan, stajao je pred automatima njemačkih vojnika i frankovcima neki željeznički službenik, predajući im, vjerojatno, vlast i ključeve i sve što se našlo u stanici.

Čudno je sve to izgledalo. Neshvatljive. Kao da je sve priredio kakav spretan šef protokola. Zar je to rat?

- Nemoguće! - uvjeravao sam samoga sebe, ne vjerujući vlastitim očima. Ta zar se tako predaje neprijatelju željezničko čvorište? Mnogo sam čitao o Oktobarskoj revoluciji, aio drugim borbama, pa sam znao koliko je krvi proliveno pri osvajanju važnih željezničkih stanica. A tu? Mirno stoji prestrašen činovnik, nad gradom se diže fašistička zastava s kukastim krstom. Ljudi se prestrašeno sklanjaju . . . Gdje su ti naši vajni generali, gdje su sad oni policajci i žandari, koji su nas, komuniste, onako neštedimice proganjali? Sve to vrijeđa, sve to boli, sve to čovjeka dovodi do očajja, pa je onda i razumljiv osjećaj mučnine, kiselo gađenje, što se penje u grlu.

Oh, kako sam ja sve to zamišljao! Mislio sam da su sve željezničke stanice neosvojivo utvrđene, s betonskim bunke-
rima na prilazima, odakle mitraljesci kroz niše siju smrt. I slika mašte ne bi, dakako, bila potpuna, kad ispred stanice

ne bi tutnjio oklopni vlak iz kojeg hrabri branitelji pale sve oko sebe smrtonosnim ognjem! A ovo, ova lakrdija, ovaj bezobrazluk - što je to? činovničić stao mirno i — gotovo!

Gaze nas, a naše im dobro odgojene djevojke iz finih porodica bacaju cvijeće i svoju mladost u naramke! Osvajaju nam zemlju, a činovnici stoje mirno i nude: - izvolite! Kako da onda u ojađenom mladiću ne buktnu bijes, kako da se ne buni ponos, kako da ne progovori poštenje! I gnjev i stid obuzimaju me ujedno. Nije to samo zbog činjenice, da mi je zemlja okupirana, već i zbog ove drske predaje; zato, što su nas, kao u lakrdiji gdje je sve pripremljeno i isplanirano, osvojili bez otpora, u maršu, kao što se desilo s Austrijom; bio je dovoljan jedan telefonski razgovor.

- Zar će tako bez otpora, kao u šetnji, osvojiti sva mjesta u ovoj Jugoslaviji? — pitam se ojađen. Obuzima me očajanje.

Zbunjen, ošamućen, gadeći se nad svime što sam vidio, stajao sam izbezumljen na sredini mosta i zurio na peron. Rijetki prolaznici kraj mene žure. Svi gledaju u zemlju. Nitko nikog ne pozdravlja. Svatko se pravi kao da ništa i ne primjećuje. Namjerno - bolje je tako. Osim mene nitko se nije ni zaustavio na mostu.

Najednom, a da ni sam ne znam zbog čega, bez neposrednog povoda, postade mi jasno da je vrlo opasno stajati ovdje na mostu. Trebalo je krenuti dalje, trebalo je što prije otići u Trnje. Ta ovdje me je mnogi frankovac mogao prepoznati, a sad bi me, dakako, ubili već i zato što sam Srbin, a ne samo komunist, kakvog su me znali.

Krenuo sam na drugu stranu mosta, ali sam još uvijek u mislima bio zaokupljen prizorima, koje sam malo prije vidio. Nisam se mogao oteti osjećaju mučnine, nisam mogao rastjerati tugu, koja je kao plima narasla u meni.

Pokunjen, kao da se lično meni desilo nešto najneprijatnije u životu, slušao sam kako sirene najavljuju prekid rada. Radnici su u grupama izlazili iz radionica i tvornica. Velika skupina radnika nagrnu iz željezničke radione. I oni su se zaprepastili ugledavši nešto prije Nijemce, pa su kao i ja išli s posla zgranuti, šutljivi i ljutiti, što im se vidjelo na licima.

Stajao sam pred kapijom željezničke radionice, promatrajući ljude, koji su zamišljeni izlazili. Bilo je među njima i mojih poznanika. Šutke, kimanjem glave, pozdravio sam neke. Izidoše i moji bolji prijatelji: Pero, pa Marko, a onda i mnogi drugi.

Pero me prvi primijeti, ali prođe šuteći, bez pozdrava. Samo mi se čelo namršti, raširiše se zjenice. I svi su tako, poput Pere prolazili šutljivi, pozdravljajući me samo pogledom.

Umiješao sam se među njih. Išli smo onako u skupini, šutljivi. Ne mogu opisati ona lica, onaj težak hod, opuštene ruke, ali osjetio sam idući uz njih, uz te izmorene radnike željezničke radionice, da i oni osjećaju poput mene, da se i njima sve ovo gadi, da se i oni stide. Išli smo šutljivi Trnjamskom cestom, ikoja je bila puna ljudi. I nitko da govori, nitko da kaže riječ. Samo ponetko mahne rukom, ponetko ikimme glavom, umjesto pozdrava.

Bila mi je draga ta tišina. Ta zar se išta moglo govoriti? Ali znao sam, bilo je to očito iz pogleda, iz koraka, iz kretanja ljudi koji su išli Trnjamskom cestom, da je ovo tišina prije oluje, onaj opasni mir, što ovlada prije strašne bure.

Nema se što reći. Svi ovdje jednako misle. Jednako osjećaju. Ta duhovna veza, taj razgovor šutnje, jasno se osjeća.

I tako, poput jednoga, što ide razljućen, revoltiran, pripravan da udari, išla je velika skupina radnika. A kad smo stigli do raskršća Trnjanske i Varaždinske ceste, gdje se zaustavila isto tako jedna skupina, stali smo i mi.

Šutjeli su. Mi smo čekali da nas oni o bilo čemu novom obavijeste, ali: bilo je uzaludno. I oni su to isto očekivali od nas. I tako pomiješani, povećani, šutjeli smo i mi i oni.

U skupini koja nas je na tom raskršću dočekala, bio je jedan stroj obra varski radnik, drug Franjo, ovisok mladić dvadesetpetih godina, nekako nenormalno dugih ruku, koje su se klatile niz tijelo; izgledale su nezgrapne, gotovo ružne. Kad god sam se prnje sastajao s njim, uvijek me ije znao zasmijati nekom vedrom pričom, a sad je stajao tmuran kao mrk oblak, zamišljen. Poznavao sam ga vrlo dobro, jer smo zajedno učestvovali u nekim akcijama, radili smo zajedno u partijskim organizacijama, ali osim tih partijskih zadataka, nas je vezalo i intimno prijateljstvo. Cijenio sam njegovu borbenost. Ali nije to bila tvrdoglava, mahnita hrabrost, već svijesna odlučnost, sredena sistematičnost, uzorna savjesnost.

Najprije je i on šutio. Pogledom me pozdravi, ne pride da mi pruži ruku, kao što bi to obično učinio. Kad zavlada potpuna tišina, Franjo se izdvoji i diže dugu desnu ruku, kao da će s njom udariti nekoga:

- E, pa, čemu stajati tu? Riječ je sad na nama. Armija je poklekla, generali su zemlju izdali... Kažem: riječ je na nama i svi će je čuti! A sad, prijatelji, vrijeme je da krenemo!

Ne ću se prevariti, ako kažem da smo svi tako mislili. Netko je to morao kazati. I 'kad Franjine riječi razbiše šutnju, koja je bila mučna i nepodnošljiva, u meni 'e nešto prelomi, uzbuđi me nov osjećaj vjere, osjetih se najednom sigurnim. I sva ona mučnina, koja je u meni kip jela malo-prije, onaj osjećaj poniženja, tuga zbog kukavičke predaje, pretvori se najednom u uvjerenje: mi ćemo ipak pobijediti, ali ne armijom, koja se razbijena rasula diljem zemlje, već novom vojskom, radničkom vojskom.

I onaj prvotni jad zbog poslijepodnevnog susreta, tuga od prizora koje sam vidio pred kolodvorom i na Zrinjevou, pretvorila se sada u revolucionarno ogorčenje.

- Eh, gadovi, čekajte vi, nismo mi još gotovi! - pomislim zaneseno u sebi. Vi ste zauzeli Zagreb, zauzeli ste i željezničku stanicu i vaši kukasti krstovi vijore nad gradom, vas su prodane kćeri naše buržoazije, kao bludnice dočekale poljupcima. Neka su vas cvijećem obasule, neka su prodane duže klekle pred vama, neka su se kočoperili izdajnici na vašim tenkovima - sve ćete vi to platiti!

Nestalo je maloprijašnje malodušnosti. Među ovim radnicima, među ovim šutljivim vojnicima revolucije, osjetio sam se jakim, pripravnim za borbu, spremnim za obranu.

- Čekajte malo, fašisti! Još nije vaš Kanal, nije vaše Trnje, ni Sigečica, ni Trešnjevka ... Svi proleter i svi rodoljubi, ma koliko visjelo vaših zastava s kukastim krstovima i ma koliko tutnjilo vaših tenkova ovom zemljom, odgovorit će vam jednodušno...

Sve ono što me je ponižavalo, sve one uvrede koje sam onako strašno osjetio, gledajući kako se gradom šepire uz okupatore hohštapleri i izdajice, pretvorilo se sada u bunt ponosnog revolucionera.

Razišli smo se poslije Franjina govora. Znali smo što nam je činiti. Znali smo kakvi nas teški poslovi čekaju. Morali smo se samo još neko vrijeme strpjeti, pa će doći naš čas!

Nabio sam šešir duboko na čelo, obod sam mu povukao prema očima, pa gledajući oprezno na sve strane, nastojeći biti što manje primjetljiv, pošao sam brzim koracima u grad, prema Čelapovoj knjižari, jer se bližio sat sastanka s drugom sekretarom.

Oprezno sam koračao ulicama tek okupiranog grada. Svakog trena mogao me je netko prepoznati. Morao sam biti pažljiv. Osobito je bio opasan predio oko kazališta, gdje su se neprekidno vrtjeli studenti-frankovci. Stoga nisam mogao dugo stajati pred Čelapovom knjižarom. Stigao sam na vrijeme, a sekretara nije bilo.

Prolazile su minute, koje su mi se činile vrlo dugima, a sekretar nije dolazio. Bio sam nestrpljiv. Ipak se predugo nisam smio zadržavati. Stojeći onako sâm bio sam izložen opasnosti. Otišao sam poslije desetak minuta uzaludnog čekanja, jer je trebalo još iste večeri potražiti i -moje drugove studente, kako bih se s njima dogovorio što nam je činiti.

Nestrpljivi, kao što sam i ja bio, oni su me čekali. Zbuniše se kad im rekoh da sekretar nije došao na sastanak.

- A što sad? - upitaše u glas.

Oni su znali vrlo malo ljudi u gradu osim studenata. Ja sam trebao naći rješenje, da se sklone preko noći. Najbolje bi bilo, kad bismo to mogli pojedinačno učiniti, no nije zato bilo vremena, a ni mogućnosti. Morali smo se ova-ko zajedno svi nekako snaći.

U naš dom Josipovac, gdje smo dotad stanovali, nismo te večeri smjeli otići, jer bi nas sigurno pohvatali i pozatvarali, a znalo se što iza toga slijedi. Grad su preplavili naši dojučerašnji kolege, koji su sad obukli ustaške uniforme i nastojali da se svakome od naših osvete.

- Već će se nešto naći - smirivao sam svoje prijatelje, odlučivši da posjetimo u Trnju jednu dobro poznatu obitelj, gdje bismo mogli dobiti prenoćište.

Krenuli smo prema Trnju, da bismo posjetili obitelj Varga. Trebalo je, zapravo, posjetiti drugaricu Varga, udovu željezničara, majku dvoje djece. Još dok joj je muž bio živ, mučila se zajedno s njim i danonoćno radila, da bi prištedjeli koji dinar, otkidajući od usta. I tako im je uspjelo sagraditi malu, obiteljsku kućicu, u kojoj su stanovali. Muž joj je, međutim, rano obolio i vrlo mlad umro. U ljeto 1941. ona je imala oko 40 godina, ali je zbog napornog rada izgledala mnogo starija. Živeći među radnicima, i sama radnik, iako nije bila organizirana, iako čak nije ni bila politički aktivna, osjećala je svoju pripadnost radničkoj klasi. Ta misao me tješila, kad sam odlučio, da se obratimo njoj. Poslije smrti muža svu svoju energiju, svu umješnost i sve slobodno vrijeme utrošila je na školovanje svoje djece. Mene je otprije znala i cijenila me je. Stanovao sam kao gim-

nazijalac u njenom susjedstvu. Veselila se kao i čitavo ono naše susjedstvo, što jedan radnički sin dobro uči i napreduje u školovanju.

Kraj nje je, međutim, stanovao neki Mačekov zaštitar, koji nije simpatizirao komuniste. No, znajući ga otprije, bio sam uvjeren, da nas ne će izdati ako nas i primjeti. Ipak je on bio radnik, pa sam računao s njegovom radničkom solidarnošću da ne će biti ni protiv nas ako i nije uz nas u odsudnom momentu. I zaista, on nas je te večeri vidio, ali nisam se prevario u njemu - nije nas izdao.

Kad se već smrklo, pokucao sam na vrata kuće porodice Varga. Četiri moja druga bila su sa mnom. Već dremovna domaćica proviri, odškrinuvši malo vrata. A kad me prepozna, otvori ih sasvim.

- Što stojiš, uđi - pozva me u kuću, a kad primjeti moje prijatelje, obrati se njima: - no, no, samo izvolite . . .

Bez predomišljanja nas je primila na komak. Čak nas nije upitala zbog čega napuštamo Josipovac. Nije njoj trebalo tumačiti previše. Osjećala je da nam treba pomoći, više-jiego što je razumijevala zbog čega, pa je tako i postupila.

Sutradan smo se gotovo čitav dan zadržavali u krivudavim ulicama Tmja. Bilo je opasno prelaziti na drugu stranu mosta, u centar grada. Ovdje, u Trnju, poznavao sam svaku uličicu, svaki ugao, svako raskršće, znao sam vrlo mnogo ljudi i zato sam se osjećao sigurnijim. Mnogi će me, znao sam, ovdje prepoznati, ali isto tako sam bio siguran u njih. Teško bi se ovdje našao netko, tko bi me tužio, tko bi otišao obavijestiti ustaše, da se nalazim u Trnju.

Oko pola dvanaest sati krenuo sam ponovo prema Čelapovoj knjižari. Tako sam se dogovorio sa sekretarom: ako ne stigne na prvi sastanak, onda ćemo se sastati drugi dan u podne. Išao sam Savskom cestom prema kazalištu. Mnogo Nijemaca, motoriziranih i pješaka, kretalo se Savskom cestom. A ustaše, neki već u uniformama, a najviše njih u civilnim odijelima, naoružani puškama, kočoperili su se na uglovima.

Od Nijemaca zasad nisam strahovao. Nisu me poznavali, pa stoga i nisu bili opasni. Najviše sam se bojao studenata-frankovaca. Gotovo svi su me znali, a s mnogima sam se tukao za vrijeme demonstracija i sukoba. Znao sam da će me bez razmišljanja ubiti ako me prepoznaju. Stoga mi je sastanak pred Čelapovom knjižarom bio vrlo neprijatan. Tuda su prolazili studenti s Tehničkog, Veterinarskog, Poljoprivredno-šumarskog i Pravnog fakulteta. A mnogi su išli i

prema Sveučilišnoj knjižnici. To je bilo mjesto gdje se obično kao i pored Zdenca života nalazilo najviše studenata. No drugačije se nije moglo. Sastanak je bio zakazan baš tu i ja sam morao stići.

Išao sam vrlo oprezno, obazirući se na sve strane, da bih poznatog frankovca ugledao prije nego on mene, kako bih se pravovremeno uklonio. Zahvaljujući pažljivosti primjetio sam na vrijeme poznatog frankovačkog lidera Milu Musu, koji je mene dobro znao. Projurio je pored mene na motociklu.

Stigao sam pred knjižaru baš kad je grički top najavio podne. No, na moju nesreću, sekretar ni ovaj put nije stigao. Čekao sam nekoliko minuta, a onda, shvativši da se sekretaru mora'o nešto desiti, otišao sam, jer ovdje više nisam smio stajati.

- Kako dobiti partijsku vezu? - raspravljali smo nas petorica nešto kasnije. Morali smo sami tražiti vezu s drugovima. Ja sam, istina, znao gdje stanuju neki rukovodioci, ali bio sam uvjeren da sad nisu kod kuće. A onda mi sinu spasonosna ideja: sjetio sam se da se neki od drugova iz CK hrane kod jedne drugarice u Laginjinoj ulici.

Dogovorio sam se s mojim prijateljima gdje ćemo se naći, a zatim sam otišao u Laginjinu ulicu. Nisam međutim, bio siguran, da ta kuća nije možda kompromitirana. No više nisam mogao oklijevati. Drugog izlaza nisam imao. Bio sam neobično sretan, kad sam ušavši u kuću vidio, da unutra sjede drugovi Končar i Bakarić. Sretan što sam ih našao, veselo sam ih pozdravio.

- Sta ti tu još radiš? - začudi se Vlado. - Odmah napusti Zagreb! Zar si zaboravio da te znadu svi studenti frankovci! Ako te sretnu, ubit će te, motivirajući to time, što si Srbin. Idi u Slavoniju i javi se Okružnom komitetu Partije, gdje ćeš pomoći drugovima u organizaciji ustanka ...

Drug Vlado mi je dao još neka načelna uputstva i obavijestio me o mogućim vezama u Slavoniji. Dogovorio sam se s kim će surađivati moji drugovi koji još uvijek ostaju u Zagrebu.

Oprostio sam se s drugovima. Obojica mi stisnuše ruke, a Rade me prigrljao:

- E, pa, mnogo sreće, - nasmijao se zadnji put preda mnom.

Pozdravljajući se s njim, pogledao sam ga zanesen, ni ne sluteći, da ga gledam posljednji put. Nekako podsvijesno sam tada vjerovao da on uopće ne može poginuti.

Užurbano sam otišao na sastanak s mojim drugovima. Pošto sam ih uputio na partijske veze, oprostio sam se s njima.

Bio sam miran i zadovoljan. Istina, napuštam Zagreb, ali vjerovao sam da ću se vrlo brzo, mnogo brže nego što se to zaista desilo, vratiti u nj s pobjedničkom armijom radnika. Eto, mislio sam: ispunjava se ono što je dan ranije rekao Franjo - na nama je riječ. Krenuo sam tamo, gdje je trebalo pripremiti ustanak, krenuo sam među narod, koji je trebalo povesti u oružanu borbu.

K A Z A L O

Uvod	9
Zločin i zavjet.....	11
Šopreku u gostima.....	24
Mladić s lulicom spašava proglas .	31
Dom komunista.....	40
Crveni praznik.....	49
Šatori uz jezera.....	56
Petsto zatvorenika.....	62
Leci na ulicama.....	69
Posljednji snimak Sergija Vukovića	76
Bitke i pobjede.....	83
Zapisi o sekretaru.....	90
Ili, ili.....	98
Edo Leskovar.....	104
Na svim frontovima.....	108
Do viđenja, grade.....	113

D U Š A N C A L I Ć
Z A P I S I S V E U C I L I Š T A R C A

*Biblioteka narodne revolucije
br. 6*

*Za izdavača
Rade Radosavljev*

*Korektor
Mira Beutz*

*Tehnički urednik
Krstó Špoljar*

*Tisak dovršen mjeseca listopada 1960. godine
u tiskari Jugoslavenske akademije u Zagrebu*